

Földvály Miklós István

A római rítus változatainak kutatása — IV.*

Virágvasárnap a középkori Európában I–II.

Közel százhetven forrást dolgoztunk föl annak érdekében, hogy képet alkossunk a virágvasárnapi szertartások változatairól. Ez a szám még mindig jelentéktelen, ha a lehetséges változatok mennyiségére gondolunk, de az idő- és térbeli arányosság, valamint a reprezentatív emlékek kiválogatásának igénye miatt az eredmény talán nem félrevezető. A források száma és megbízhatósága, illetve az adott területek egyházszerkezeti sűrűsége azonban nem egyforma. Megközelítőleg sincs azonos szinten az egyes területek emléktárházának hozzáférhetősége sem: egyfelől a kritikai kiadások, másfelől a világhálón közzétett digitális másolatok könnyítik meg a kutatást, és viszont: ezek hiánya nehezíti meg, ha nem áll rendelkezésre komoly anyagi háttér és időtartalék.

Földvály Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa, Vallástudományi Központja Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

Ezért előre kell bocsátanunk, hogy áttekintésünkben egyelőre vakfoltot képez a későn kereszténnyé lett, de attól még a liturgiaalakításban biztosan nem csak passzívan közreműködő Skandinávia és Baltikum, és hogy nem tartjuk megnyugtatónak azt a lefedettséget, amelyet Itália, és a mai Franciaország délnyugati harmadát elfoglaló, egykori Aquitánia szempontjából sikerült elérnünk. Megbízhatóan tartjuk azt a képet, amelyet az alábbiakban germán, anglonormann és iberoprovenszálak nevezett úzuscsaládokról alakítottunk ki (a Rajna, az Alpok és a Balti-tenger közti térség, a Brit-szigetek, Normandia, Szicília, a Pireneusi-félsziget, a mai Franciaország Földközi-tengeri partvidéke), és továbbfejleszthetőnek, de alapvetően informatívnak azokat a benyomásokat, amelyeket az észak-francia, burgundi, németalföldi, lotaringiai és svájci területekről szereztünk. Ezeket a több *úzuscsalád*-ot magukba foglaló, földrajzilag leírható egységeket alább *liturgikus táj*-aknak nevezzük.

Lehetetlen volna az olvasót végigvezetni azon az izgalmas folyamaton, amelynek során a római rítus összességéről alkotott képünk az egyes források feldolgozásakor megerősödött vagy átalakult, ezért a mai tudásunk szerinti végeredményt a következőkben adottnak tekintjük. A következtetéseket vonjuk le először, és utána támogatjuk meg a fölhalmozott példaanyag jellegzetes képviselőivel. Ez azt az ellenvetést tenné jogossá, hogy csak a hipotézist alátámasztó példákat közlünk — nem kérhetünk mást, csupán a szakmai tisztességnek szóló bizalmat azíránt, hogy amennyire lehetséges, mindenfajta prekonceptiót kerültünk. A már-már biztosnak tekintett, tankönyvbe illő következtetések

* A jelen tanulmány az OTKA K 109058 számú kutatási programjának támogatásával készült.

a kutatás során többször dőltek meg, az információk sokszor látszottak meghaladni rendszeralkotó erőfeszítéseinket, de végig kitartottunk azon elhatározásunkban, hogy csak az elsődleges, liturgikus forrásokra hagyatkozunk, és sosem alakítjuk a tényeket szakirodalmi értesülések vagy saját, előzetes elképzeléseink szerint.

I. A szertartássor fölépítése és elemei

A vizsgált szertartássor egyes változatait a *szerkezet* és a *tételkészlet* kapcsolódásaiban ragadhatjuk meg. A szerkezet azt az időbeli folyamatot jelenti, ahogyan a különféle tematikai egységek és cselekményes mozzanatok egymást követik, a tételkészlet pedig azokat a műfajilag meghatározott szövegeket és hozzájuk kötődő dallamokat, amelyek e tematikai egységekhez és cselekményes mozzanatokhoz rendelődnek. Ezt a hozzárendelődést nevezzük szakmai műszóval *asszignáció*-nak.

A szerkezet és a tételkészlet a római rítus állandó és meghatározó tulajdonsága. Egymástól többé-kevésbé függetlenek, tehát egy általánosan elterjedt tétel a szerkezetbe többféleképpen épülhet be, és viszont: ugyanazt a szerkezetet többféleképpen lehet fölszerelni tételekkel. Mindkettőre igaz, hogy —némi hangsúlyeltolódással— a nyugati *rítusterület* egészét lefedik, vagy azon belül nagyobb tájegységekre jellemzők. A külön-külön vizsgált szerkezet és tételkészlet alkalmas több *úzust* összefogó családok, és ezeknél is nagyobb tájak jellemzésére, és viszonylag ritka jelenség, ha egy-egy úzus „tájidegen” szerkezetet vagy tételeket alkalmaz. Ez azt is jelenti, hogy a szerkezet és a tételkészlet inkább viselkedik folklorisztikusan, azaz általában nem tárgya a tudatos liturgiaalakító tevékenységnek. Ezzel szemben az asszignáció nagyon is tudatos szerkesztői tevékenység eredménye: az egyes tételek elhelyezése a szerkezeti keretben, rögzítésük egy bizonyos funkcióban nem csak átgondolt eljárás eredménye, hanem legfőbb eszköze az úzus megkülönböztetésének az azonos tájhoz vagy családhoz tartozó többi úzustól. E megfontolások miatt előbb a szerkezettel, majd a tételkészlettel foglalkozunk.

1. Szerkezet

A virágvasárnapi szertartássor váza a legegyszerűbben térben: processziók és stációk egymásutánjaként írható le. A gyülekezet találkozik egy ponton, ott elvégez valamilyen cselekményt, majd átvonul egy másik pontra, megáll, ott is elvégez valamilyen cselekményt, továbbvonul, ismét megáll, és így tovább. A megállásokat, amelyekhez rendszerint cselekményes mozzanatok kötődnek, *stáció*-knak, a vonulásokat *processzió*-knak nevezzük.

A cselekményes mozzanatok, és így a stációk különbözők, de tematikájuk behatárolt. Egész Európára vonatkozólag ezek a tematikák így foglalhatók össze:

1. Igeliturgia
2. Szentelés
3. Hódolat
4. Belépés

E négy tematikai egység önállósága, sorrendje és jelentősége változó. Ideális esetben a négy tematika négy stációnak felel meg, amelyeket processziók különítenek el egymástól, de a tényleges hagyományok nagy részében közülük legalább kettő összevonódik, azaz térben ugyanott, egyazon stáción jelennek meg, processzióval el nem választva. Így sok úzusban az igeliturgia és a szentelés, ismét számosban a hódolat és a belépés kapcsolódik össze; valamivel ritkább, de jellemző az igeliturgia-hódolat párosítás is. Részben ezekből az összekapcsolódásokból következik a sorrendcsere: ahol az igeliturgiát követi a hódolat, ott az első tematikus egység, következésképp az első stáció a szentelés lesz. Néhol —sokszor helyrajzi vagy éghajlati adottságok miatt— a hódolat a belépés utánra kerül.

Ritkán, de előfordul, hogy maga a vonulásokból és megállásokból álló térbeli folyamat önállósodik: a processziót tartalmilag nem hangsúlyos megállások (semlegesebb könyörgések, az evangélium többszörözése) bontják szakaszokra, de ezek a megállások nem felelnek meg a leírt tematikus egységeknek. A processziónak az egyes stációk közti szakaszai sem azonos értékűek: egyes szakaszok sajátabb és ezért „értékesebb” énekanyagot vesznek föl, mint mások, és számít az egyes stációk közt megtett út hossza is. Végül a stációk jelentőségének változása alatt azt értjük, hogy egyes úzusok gazdagabb és egyénibb tételanyaggal, több és emlékezetesebb ceremóniális mozzanattal tüntetik ki az egyik, mint a másik tematikus egységet.

a) Igeliturgia

Az igeliturgia legkezdetlegesebb formája a Jézus jeruzsálemi bevonulásáról szóló evangéliumi szakasz felolvasása. Minthogy a virágvasárnapi főmise evangéliuma mindenütt a Máté-passió, magától értődik, hogy a nap liturgiájában valahol a bevonulási perikópának is „helyet kell szorítani”: ezt a helyet néhol egy ugyanarról a napról mondott, de kisebb formátumú mise biztosítja, de az uralkodó eljárás inkább —vagy ezt kiegészítően— az, hogy az evangélium a mise előtti szertartásorba illeszkedik be. Mivel a történetet mind a négy evangélium elbeszéli (a szinoptikusok szinte szó szerint ugyanúgy, János más megfogalmazásban), nem elszigetelt jelenség az evangélium többszörözése, összefüggésben a processzió imént említett szakaszolásával.

Az evangéliumolvasás kibővíülhet egy rákövetkező homíliával, egy megelőző, ószövetségi olvasmánnyal, és egy, a kettő közé illeszkedő közénekkel (graduále, vagy annak szerepét betöltő responzórium, illetve traktus). Az igeliturgia legteljesebb alakjában ezeket az olvasmányokat a mise introitusával és kollektájával analóg ének és könyörgés, majd a beszéd előtt vagy után újabb, az offertóriumot földidéző énektétel keretezi. Ha mindezek a szenteléssel egybefüggő folyamatot és azonos stációt alkotnak, joggal beszélünk „szárazmisé”-ről.

E változatos megoldásokat mindenesetre összeköti, hogy a szertartássor lényegi eleme az ünnepelt és megjelenítendő ösesemény és az arra vonatkozó ószövetségi előképek, próféciaák fölidézése, illetve magyarázata. Mindenképpen előkészítő szerepe van: vagy a mise első feléhez, a hittanulók liturgiájához hasonlóan az ágszentelést előzi meg, vagy a szertartássor drámai csúcspontját képező hódolatot vezeti föl.

b) Szentelés

A szentelés processzióban hordozott pálmák, olajágak, virágok vagy más növények megszentelését jelenti a szentelményi liturgiák hagyományos eszközeivel: exorcizmussal, különféle funkciójú könyörgésekkel, prexszel-prefációval, szenteltvízzel való meghintéssel és tömjénezéssel, végül pedig a megszentelt tárgyak kiosztásával. Az e szakaszban használt szövegek műfaji megoszlása, száma és terjedelme szélsőségesen változó, de tájanként kiváltképp jellemző.

Hogy a szentelés mint tematikus egység valamely úzusban jelentős, azt leginkább a prex vagy prefáció használata jelzi: ahol ez hiányzik, ott exorcizmus sincs, és a könyörgések sem különösebben hosszúak, nincsenek többen kettőnél vagy háromnál. Ahol a prex vagy prefáció megvan, ott a könyörgések is számosabbak, elrendezésük átgondoltabb, funkcionalitásuk árnyaltabb, általában nem hiányzik az exorcizmus, sőt gyakoriak a szentelményi liturgiákban szokásos párversek, formulák. Az énekanyag itt háttérbe szorul, de az a tétel, amelyik az ágak kiosztását kíséri, mindig jellemző.

c) Hódolat

A hódolat mozzanatának lényege, hogy az ünnep drámájában valamilyen módon meg kell jeleníteni az érkező Krisztust, akihez képest a gyülekezet az őt köszöntő jeruzsálemi nép szerepébe helyezkedik. A Krisztust megjeleníteni hivatott tárgy vagy személy megválasztása igen különböző lehet, de a széles értelemben fölfogott liturgikus tájakra jellemző. Ilyen lehet maga a celebráns, a körmenetben hordozott vagy attól különböző feszület, az Oltáriszentség, az evangéliumoskönyv, az *asellus* vagy németesen *Palmesel*: a számaron ülő Jézus fából kifaragott, kerekeken guruló, festett szobra, illetve egy *feretrum*, azaz egy rudakkal vállon hordozható láda, amely mintegy koncentrálja a tárgyiasult szentséget: az Oltáriszentségen és az evangéliumoskönyvön kívül például ereklyék lehetnek benne, és valamiféle világítóeszköz (*lanterna*) lóg róla.

Az így megjelenített Krisztust a gyülekezet odaillő énektételekkel, térhajtással, meghajlással, leborulással, sőt ágak és bizonyos ruhadarabok, például kappák vagy manipulus eléje terítésével, földre dobásával köszönti. Sajátos, nagy területen elterjedt mozzanat még a pásztor —a celebráns vagy a feszület korpusza— stilizált megveretése. A hódolat koreográfiáját és tételanyagát tekintve a rítussor legvariábilisabb eleme, ez teszi lehetővé a legaprólékosabb megkülönböztetést úzusok és úzuscsaládok között, tájanként azonban jellem-

ző típusokat alkot. Az azonban szinte egész római rítusra igaz, hogy a hódolat a tárgyalt szertartáseggyüttes legemlékezetesebb stációja, dramaturgiai tetőpontja. Gyakran alkot külön stációt, de sokszor az igeliturgiát követi, vagy a belépést előzi meg közvetlenül.

d) Belépés

Az evangéliumi történet lényeges eleme a szent városba való belépés, hiszen Jézus Betánia és az Olajfák hegye felől érkezik az ünnepre. Bevonulása nincs híján jelképes vonatkozásoknak: úgy vonul be a Templom városába, mint főpap a szentélybe, belépése tehát minden Nagy Bemenet és misekezdő processzió ősmintája: nem véletlen, hogy az eucharisztikus liturgiák áldozati szakaszának kezdetén a keleti és a nyugati keresztény rítusok is a Benedictusszal és a Hosannával, a jeruzsálemi nép virágvasárnap hangoztatott kiáltásával egészítik ki a Sanctust, az angyalok énekét. Ezt nyomatékosítja, hogy virágvasárnap maga is mintegy kapu: az egyházi év központi hetének kezdete, és mint ilyen limináris, azaz határhelyzeti rítusok ideje. Ahogyan a böjtelő, majd a nagyböjt első négy hete és a Szenvedés ideje fokozatos belépést jelent az egyre sűrűsödő szent időbe, úgy a virágvasárnapi belépés vagy belépések térben írják le ugyanezt a folyamatot.

Azokban az úzusokban, amelyek erre a szimbolikára különösen érzékenyek, a belépés stációja meg többszöröződhet: külön stációt alkot a városba, a monostorba vagy a templom tágabb körzetébe, magába a templomba, majd a kórusba való belépés. Van, ahol csak ezek egyike-másika emelkedik tulajdonképpeni, megállással és sajátos tételekkel, gesztusokkal kiemelt stációvá, sokszor szorosan kapcsolódva a hódolat mozzanatához, vagy —különösen a kórusbejáró keresztjénél— akár a hódolati stáció megkettőződését is magával hozva. Igen elterjedt gyakorlat a város vagy a templomkapu bezárása és az előtte való megállás, valamivel ritkább, de több tájat átfogó jellegzetesség a bezárt ajtón való kopogtatás és esetleg az ahhoz kapcsolódó dialógus.

e) Érintkező szertartási elemek

Végül ki kell térnünk azokra a szertartási elemekre, amelyek nem a virágvasárnap sajátjai, de érintkeznek a rendhagyó elemekkel, vagy akár közéjük ékelődnek. Az egyházi év különleges szertartásai soha nem „légüres térben”, hanem a mindent átfogó liturgikus ciklus napi vagy heti rutinjába illeszkedve jelennek meg. Ami mindennap vagy minden vasárnap ismétlődik, bizonyára nem marad el virágvasárnap sem, de nem kizárt, hogy kissé módosul a rendhagyóságok közelségétől. Ilyen elem a zsoltosma tercia órája —néhol a Szent Szűz kis zsoltosmájának terciájával együtt—, a só- és vízszentelés, a szenteltvízhintés és az általános misekezdő processzió.

A legegyszerűbb esetben ezek a szertartások megmaradnak átlagos formájukban, elválasztva a sajátosan virágvasárnapiaktól: a tercia és szenteltvíz ké-

szítése, majd a gyülekezet, illetve az épületek meghintése megelőzi a vizsgált rítusokat, a szokásos misekezdő processzió pedig vagy elmarad, vagy két, független processziót végeznek: egy közvasárnapit és egy virágvasárnapit.

Az állandó és a különleges mozzanatok közti interferencia azonban aligha zárható ki. A szertartás reggel vagy délelőtt zajlik, és székesegyházakban lehetőleg a püspök celebrálja. A főpapi misék hagyományosan a terciával kezdődtek, a püspök ezalatt öltözött be, és végezte el előkészületi imáit. A szenteltvízre nem csak a szokásos Aspergeshez, hanem az ágszenteléshez is szükség van. A processzió ugyanúgy processzió, mint a közvasárnapiak: ez utóbbiakból nagyrészt hiányoznak az előbb tárgyalt tematikák, de maga a vonulás, a stációra érkezés és a templomba való ünnepélyes belépés motívuma azokban is jelen van, és sajátos tételeket igényel. Ezeket vagy ezek egy részét a virágvasárnapi processzió is „kölcsonveszi”.

Az érintkezés egyik módja a közvasárnapi vagy időszakos elemek beépítése a rendtartásba: ilyenkor az elemző tudatában kell, hogy legyen ezek általánosabb eredetének. A másik irány a közvasárnapi vagy időszakos elemek leváltása azonos funkciójú, de saját tételekkel, amikor például az Asperges vagy a templomba való belépés kifejezetten virágvasárnapi verzikulust és könyörgést kap. Végül egy meghatározott táj jellegzetessége, amikor a tertia beépül a szertartás-együttesbe, és nem előtte, hanem az egyik stáción mondatik el. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy azok a kezdő és záró szakaszok, ahol az egyedi és az átlagosabb mozzanatok átfolynak egymásba, az egész szertartás-együttes legképelekenyebb részét, mintegy lágy széleit alkotják.

2. Tételkészlet

A keresztény liturgiák egyetemes vonása a szövegközpontúság. Ez azt jelenti, hogy a liturgia vagy eleve bizonyos szövegeknek bizonyos módon való megszólaltatását jelenti (mint például a zsolozsmában), vagy ha a cselekményes-ceremoniális vonulat a meghatározó (mint számos szentség vagy szentelmény kiszolgáltatásakor), akkor ez majdnem kivétel nélkül párhuzamosan megszólaló szövegek kíséretében zajlik. Ezért van, hogy cselekményes és szöveges mozzanatok kölcsönösen megfelelnek egymásnak, így például a szenteltvízhintést joggal hívjuk Aspergesnek, a kézmosást pedig Lavabónak a párhuzamosan énekelt vagy mondott szöveg miatt.

Szöveg és cselekmény viszonya többféle lehet: van, hogy a szöveg a főszerepet játssza, van, hogy mintegy kommentálja a cselekményt, és van, hogy egyszerűen időkitöltő funkciója van. A háromféle viszony értelemszerű hatással van az egyes szövegelemek szilárdságára, de a folyamat kétirányú: a szöveges tételt tematikája önmagában is alkalmassá teheti egy meghatározott funkcióra, ugyanakkor kifejezettebb tartalmi kapcsolat híján is létrejöhet szoros kapcsolat szöveg és cselekményes mozzanat között, ha a használat tartós és jellemző.

Mindezt figyelembe véve egy hagyományos keresztény szertartástípus leírható szöveges tételek egymásutánjaként, ha egyértelművé tesszük, hogy az egyes tételekkel milyen cselekményes mozzanat kapcsolódik össze. Szerkezeti értelemben a tétel meghatározó tulajdonságai a műfaji hovatartozás, a szövegi tartalom és az asszignáció.

A műfaji hovatartozás a tétel dallamát, nyelvi karakterét, megszólaltatóját és megszólaltatásának helyét, a hozzá kapcsolódó liturgikus gesztusokat is érinti, így szerkezeti értelemben a legfontosabb. E műfaji kategóriák egyszersmind azon tényezők közé tartoznak, amelyek a római rítus egészére jellemzők. A tényleges tétel a szövegkezdettel és a műfaji hovatartozással írható le egyértelműen: például a *Cum appropinquaret* kezdőszavak egyaránt jelölhetik a Márk evangéliuma szerinti virágvasárnapi perikópát és az azonos kezdetű processziós antifónát. Az asszignáció a műfajjal és szövegkezdettel már elégségesen jellemzett tétel konkrét helyét és szerepét írja le a szertartásegyüttesben. Nem mindegy például, hogy a *Pueri Hebraeorum* kezdetű antifónának a zsolozsmában hangoznak el, a megszentelt ágak kiosztását kísérik, vagy a hódolati cselekménysor alkotóelemei.

a) Műfajok

A különféle liturgikus műfajokat megszólaltatóikra, megszólaltatásuk módjára és az őket hagyományosan hordozó könyvtípusokra való tekintettel három nagyobb csoportra oszthatjuk: a tulajdonképpeni imákra (euchológia), az olvasmányokra (lekcionárium) és az énekekre (himnológia). Mint a bevezetőben már hangsúlyoztuk, a virágvasárnapi szertartásokat többek között az teszi egy esettanulmány alkalmas tárgyává, hogy mindhárom csoport képviselve van bennük.

A vizsgált anyagban az imák közé három formailag is elkülöníthető műfaj: a könyörgés (oráció), az exorcizmus és a prefáció vagy prex tartozik. Közülük messze a leggyakoribb a könyörgés, amelynek —mint látni fogjuk— érdemes további altípusait megkülönböztetni. Főleg az imaanyaghoz kapcsolódnak olyan nem önálló, hanem bevezető vagy lezáró szerepű formulák, amelyeket összefoglalóan párversnek vagy verzikusnak, illetve áldásnak vagy benedikciónak nevezünk.

Az énektételek három jellemző képviselője az antifóna, a responzórius és a himnusz. Mindhárom esetben érdemes különbséget tenni az adott műfaj szokásosabb, a zsolozsmában alkalmazott változata, illetve a ritkább és formabontóbb processziós tételek között. A két csoport közt a funkciót tekintve nem húzódik éles határ. A zsolozsmából kölcsönzött tételek némelyike kiemelkedő szerepet kap a zsolozsmán kívüli cselekményekben is, míg mások jellegtelegebb, időkitöltő szerepben tűnnek csak föl.

Az olvasmányok típusai közül a tárgyalt igeliturgiákban csak a lecke vagy szentlecka, latinosan lekcio, valamint az evangélium, teljesebb nevén evangéliumi szakasz vagy perikópa jelenik meg.

b) Szövegek

Maga a szöveges tétel a liturgia elemi egysége, önálló alkotás. A zenei és irodalmi művekhez hasonlóan egyes tételek függetlenek, mások ciklusokat, sorozatokat alkotnak; egyes sorozatokban a tételek sorrendje is kötött, másokban csak az azonos készlethez való tartozás fontos, míg a sorrend viszonylag kötetlen. Mivel egy-egy összetettebb szertartássorban számos tétel szerepel, csoportosításukhoz és értékelésükhöz nem elég megállapítani műfaji hovatartozásukat. Ha a későbbiekben helyesen kívánjuk megítélni az asszignációt, vagyis azt a szerepet, amelyet a tétel a kompozícióban kapott, illetve ki akarjuk szűrni a rítusváltozatok szempontjából lényeges tételválasztásokat, akkor föl kell állítanunk a tételek valamiféle rangsorát. Ennek érdekében mindenkélett a tétel egyediségét, propriumjellegét érdemes mérlegelni.

Egyediség szempontjából a liturgikus tételek egy, az ordináriumtól a proprium felé tartó skálán helyezhetők el. Az ordinárium az állandó, ismétlődő tételeket jelenti, a proprium a sajátos, meghatározott alkalomhoz kötődőket. A két lehetőség között számos átmenet is van: léteznek naponta, hetente, hosszabb vagy rövidebb időszakonként, ünneptípusonként, évente, sőt a csak évente visszatérő napokon is többször vagy mindössze egyszer elhangzó tételek. Az elemzett virágvasárnapi rítussor így egyszerre illeszkedik a virágvasárnap egészének, a nagyhétnek, a Szenvedés idejének, a nagyböjtnek, másfelől a vasárnapok éves sorozatának összefüggésébe. Ezt a rendszert leegyszerűsítve is meg kell különböztetnünk a következő rétegeket:

1. Egyedi tételek: csak a rendhagyó szertartásokban fordulnak elő
2. Napi tételek: az aznapi zsoltoszmából vagy miséből vannak átvéve
3. Időszaki tételek: a nagyhét, a Szenvedés ideje vagy a nagyböjt készletéből valók
4. Stációs tételek: a processziós templom vagy templomok titulusához kötődnek
5. Általános tételek: a szenteltvízhintés vagy a processzió közvasárnapi anyagai

Nyilvánvaló, hogy mérvadó eredményeket elsősorban az első kategóriától remélhetünk. A mise és a zsoltosma tételkészlete Európa-szerte viszonylag állandó, a stációs-processziós tételkészlet pedig túlzottan *lokális* ahhoz, hogy egy mindent átfogó rendszer kialakításakor rájuk hagyatkozzunk. Okosan elemezve mégis hasznos lehet: a zsoltosma összeurópai készlete bővebb annál, amit egy-egy úzus ténylegesen használni tud, és még a mindenütt elterjedt tételek esetén is jellemző lehet, hogy melyiket emeli ki egy-egy úzus a készletből. Ráadásul egyes, eredetileg a zsoltoszmából kölcsönzött tételek a sajátos asszignációnak köszönhetően olyan jelentőségre tesznek szert, hogy gyakorlatilag az első kategóriához sorolhatók.

c) Asszignáció

Egy-egy tétel pusztán előfordulása is informatív lehet az úzusra, úzuscsaládra vagy tájra vonatkozólag, ha nem általánosan elterjedt, de nem is annyira lokális, hogy csak egyetlen, elszigetelt gyakorlatra legyen jellemző (mint a stációs

tételek általában). A szertartássor fölépítése mellett ezek a nem általánosan használt tételek a legjobb indikátorai a nagyobb liturgikus tájegységeknek, ezek segítik leginkább a kezdeti tájékozódást. Mégis óvatossá kell lennünk: a nem általánosan használt tételek elterjedését és történetét egyenként kell mérlegelni, hiszen némelyikük —mint látni fogjuk— nem tájakhoz kötődik, hanem rejtettebb intézményi kapcsolatokra utal, vagy „fosszilis” jellegű.

Az elemzett tételek nagyobb része azonban az európai közkincs része, előfordulásuk önmagában nem alkalmas egyik vagy másik rítusváltozat jellemzésére. Ebben a helyzetben kap fontos szerepet az asszignáció. Több szinten beszélhetünk róla:

Az első és legáltalánosabb szint az, ha a közkincs egyes elemei hiányoznak vagy hangsúlytalanok, és ezáltal mások előtérbe kerülnek vagy határozottabb szerepet kapnak. Így válogatódik ki egy-egy úzusnak a közkincshez képest jellemző, saját tételkészlete. A második szint az, amikor a tétel a korábban leírt tematikai egységek, illetve stációk valamelyikével fonódik össze, de helyzete azon belül még kötetlen. Végül a harmadik, legsajátosabb esetben a tétel funkcióhoz rendelése és elhelyezkedése a szertartássorban pontosan rögzítve van.

Az eddigiekből kellőképpen világos, hogy a tételek válogatása és elrendezése alkalmas egy-egy úzus pontos leírására, illetve hogy a tételkészlet elemzésének eredménye halmazok, részhalmazok és metszetek formájában ábrázolható. A bizonyos tételeket ismerő, illetve nem ismerő úzuscsaládok nagyobb halmazokat alkotnak. Az egyes tételeket előnyben részesítő, másokat háttérbe szorító úzuscsaládok ezeken belüli részhalmazok, amelyeket további részhalmazokra bontanak az egy-egy tételt egy-egy stációhoz rendelő megoldások. Végül a tulajdonképpeni úzusban mint a rendszer legkisebb értelmes egységében a tételeknek a kompozíció belüli helye kötött, habár emlékeztetnünk kell arra, hogy ez a kötöttség nem föltétlenül terjed ki a tételválogatás helyi rétegére.

II. A tételkészlet rétegei és jelentőségük

Mind az imáknak, mind az olvasmányoknak, mind az énektételeknek van egy olyan, meglehetősen bő készlete, amely a római rítus egészére vagy nagy, több liturgikus tájat átfogó területeire jellemző. Az a többlet, amely ehhez a közkincshez képest kimutatható, nem azonos természetű. Vannak ugyanis térségi vagy helyi, jellemzően a lágy széleken megjelenő hozzáadások, amelyek csak egy-egy úzusra vagy egy szűkebb forráscsoportra jellemzők, és vannak tájjellegű, úzusok intézményi vagy földrajzi alapon összetartó csoportjait megkülönböztetni képes hozzáadások.

Sajátos csoportot alkotnak az archaikumok. Ezek vagy olyan tételek, amelyek bizonyíthatóan meglehetősen koraiak, sőt korábbiak, mint a virágvasárnapi szertartások tipikus, megszilárdult szerkezete és tételeik zöme, vagy amelyek a virágvasárnapi szertartások kialakulásának korából származnak ugyan,

de csak kevés úzusban bizonyultak tartósnak: fennmaradásuk ezért fosszilisnak és szórványosnak mondható.

Az énektételek döntő többsége a zsolozsmából származik, vagy legalábbis előfordul benne. Ezek nem ugyanúgy viselkednek: a properizáció mértékének megfelelően el kell különítenünk azokat, amelyek mint kölcsöntételek jelennek meg, azoktól, amelyek sajátos asszignáció révén kiemelkedő szerephez jutottak. Az utóbbiakhoz hasonló szerepet játszanak a kifejezetten processziós énekek, tehát azok, amelyek a zsolozsmában nem találhatók meg. Végül azokat a tájjellegű tételeket hasznos elkülöníteni, amelyek nem fordulnak elő egész Európában vagy annak kiterjedt tájain, hanem úzusok pontosan körülírható szűkebb csoportjaira jellemzők. Ezek közt az iménti mindhárom kategória képviselői jelen vannak, azaz nem properizációjuk mértéke különbözteti meg őket, hanem az, hogy liturgikus tájak vagy úzuscsaládok kiváltságai.

Másként viselkedik az olvasmányok és az imák szűkebb korpusza. Ezek legnagyobb hányada az egész római rítusterületen ismert, amelyek pedig nem, azok meglehetősen lokális természetűek. Az egyes úzusok alkata az euchologikus anyag elrendezésében, terjedelmében és a közkincs egyes tételeinek előnyben részesítésében ragadható meg.

1. Ólatin örökség

Az archaikumok közé egyrészt azok a tételek tartoznak, amelyek kimutathatók az úgynevezett ólatin hagyományokban. Azokat a rítusokat nevezzük így, amelyek nyugatiak, latin nyelvűek és a római rítussal kölcsönhatásban is vannak, de szerkezeti értelemben és tételkészletüket tekintve is viszonylag függetlenek tőle: olyasféle viszonyban állnak, mint keleten a bizánci rítus a szírrel, a kopttal, az örménnyel vagy az etióppal. Az ólatin rítusok egymással és a rómaival is párhuzamos jelenségek, nem leszármazási vagy halmaz-részhalmaz viszony van köztük. Maga a római rítus is ezek egyikének tekinthető VIII–IX. századi, az egész nyugatra való tudatos kiterjesztése előtti, úgynevezett Róma-városi (stadtrömisch) korszakában. Ezt a korai és behatárolt állapotát megkülönböztetésül *óromai*-nak nevezzük.

A virágvasárnap tételkészletét illetően három liturgiatípus: az ambrozián, a vizigót és a gallikán emlékei kapcsolódnak valamilyen módon a későbbi fejleményekhez. Sietünk megjegyezni, hogy egyikükben sincs meg az a szerkezeti váz, amelyet az előzőekben ismertettünk, de megvan néhány imaszöveg. Ezeknek további sorsa remekül példázza azokat a lehetőségeket, amelyek az ólatin hagyományok előtt álltak:

a) Ambrozián tételek

Az ambrozián rítus szerint virágvasárnap két misét tartanak: egyet a kisebb, stációs templomban, majd egy másikat a főtemplomban. Az egyikből a másikba processzióval vonul a gyülekezet, kezükben ágakkal, amelyeket előzőleg meg-

szentelnek. Mindkét misének teljes, átfedések nélküli propriuma van, az ágak megszentelése pedig egy további orációval történik. A szövegelemek többsége nem jelenik meg a római hagyományban, de van három fontos kivétel:

- 1) Az első mise evangéliuma a János szerinti elbeszélés *Turba multa* kezdettel.
- 2) Az első mise prefációja a *Vere dignum ... Deus qui Filium ... pro salute*.
- 3) Az ágszentelő könyörgés a *Benedic Domine quaesumus hos palmarum seu olivarum ramos*.

A János szerinti perikópa összességében ritka választás, később az anglo-normannak nevezett liturgikus táj jellegzetessége lesz. Ennek közvetlen kapcsolódása az ambrozián örökséghez valószínűtlen. A *Deus qui Filium ... pro salute* azonban —prefációjellegétől megfosztva, egyszerű orációként— Európa-szerte az egyik legismertebb szentelési könyörgés. Vele szemben a *Benedic Domine* kezdetű oráció beépül ugyan a későbbi hagyományba, de megmarad a germán és az itáliai liturgikus tájakon, a „német-római” anyagon belül.

b) Vizigót (vagy mozarab) tételek

A vizigót örökség hagyományozása nem volt töretlen, mivel a rítus központja, Toledo évszázadokig mór uralom alatt állt. Hispánia egyházai ezalatt, mint később bemutatjuk, a római rítusnak egy, a dél-franciával rokon változatát gyakorolták. A XVI. század elején mindazonáltal sor került a vizigót vagy másként mozarab örökség részleges restaurálására, amelyet Sevillai Izidor tekintélyére hivatkozva a kor legbefolyásosabb spanyol egyházi tekintélye, Jiménez bíboros kezdeményezett. Az így kialakított *Missale mixtum* nevének megfelelően egyes közöl vizigót és iberoprovenszál elemeket: az előbbieket az utóbbiak elkülönítése után tudjuk azonosítani. Így vizigót-mozarab sajátosságnak tűnik e két tétel:

- 1) A *Sparsit nos Deus* szenteltvízhintési antifóna
- 2) Az *Alme Pater omnipotens rerum omnium creator* kezdetű könyörgés

Ezek csak Toledóban találhatók meg, míg néhány további, csak az iberoprovenszál térségben használt könyörgésnél nehéz lenne eldönteni, hogy mi volt a hagyományozás iránya: ősi, vizigót szöveg épült be a gall hagyományba, a hispán úzusok dél-francia elemével állunk szemben, vagy netán közös örökséggel van dolgunk.

c) Gallikán tételek

Végül a gallikán rítust a VII–VIII. századi gyakorlatot megörökítő, úgynevezett *Bobbiói misszálé* képviseli. Ez a könyv egy jellegzetesen gall misepropriumot közöl virágvasárnapra, amelynek tételei két kivétellel nem fordulnak elő a római liturgiaváltozatokban. A két kivétel ez:

- 1) Collectio: *Bone Iesu Redemptor noster*
- 2) Benedictio palmae et olivae super altario: *Ecce dies Domine festa recolitur*

E két imádság csak a későbbi iberoprovenszál hagyományban jelenik meg: az előbbi egy szűkebb, az utóbbi föltűnően széles területen. Ez a tény a VIII. század előtti vizigót és gall rítusok közeli kapcsolatára mutat, így arra bátorít, hogy a ritka, de nem egyedülálló toledói szövegeket ugyanehhez a korpuszhoz soroljuk.

Az ólatin örökség hatása tehát összességében csekély. Egy-egy ólatin egyház földrajzi-történelmi helyzete viszont döntő az archaikumok továbbélése szempontjából. Az ambrozián tételek, ha nem is azonos mértékben, de beépültek az európai közkincsbe. A vizigót tételek helyi jelentőségűek maradtak, gyakorlatilag csak egy utólagos és mesterséges újjáélesztési kísérletnek köszönhetik ismertségüket. A megőrzött gallikán tételek elterjedtsége regionális, Európa egyik jól megkülönböztethető liturgikus tájának jelölői közé tartoznak.

2. Maradványszerű tételek

Még kisebb azoknak a tételeknek a száma, amelyek számszerűen kevés forrásban maradtak ugyan fönn, de elterjedtségük nem kötődik azonosítható tájhoz vagy úzuscsaládhoz. Ezek a tételek mintegy véletlenszerűen bukkannak föl Európa egymástól távoli pontjain. Közös vonásuk, hogy részei a legkorábbi, a többiekkel legalábbis közvetett leszármazási viszonyban álló liturgikus gyűjteményeknek. Főleg e két tételt soroljuk ide:

- 1) Az *Omnes collaudant* antifónát
- 2) A *Magno salutis gaudio* himnusz

Az *Omnes collaudant* szórványosan antifonálékban is megtalálható, de nem tartozik a virágvasárnapi zsoltosma törzsanyagához: ahol egyáltalán van aszsignációja, ott nóna-antifóna, márpedig ez a funkció egyértelműen a „maradék” tételeknek szokott jutni (amint arra alább, a zsoltosmatételeknél még kitérünk). Arra következtetünk ebből, hogy előbb volt szerepe a processzióban, mint a zsoltosmában.

Mindkét tétel része a *Német-római pontifikálénak* (PRG), előfordulásaik Itáliához, Dél-Németországhoz, a Rajna-vidék teljes hosszához és anglonormann monostorokhoz (Canterbury, Fécamp) kötődnek. Ez a képlet Ottó-kori elterjedésüket, majd szórványokba való visszaszorulásukat teszi valószínűvé. Ebben az időben ugyanis Itália és Németország politikailag összetartozott, a német területek kulturális tengelye a Rajna-vidék volt, a salzburgi egyháztartomány egységesen átvette a PRG-t, és a prenormann (angolszász) Anglia élénk kapcsolatot tartott a dinamikusan fejlődő szász rokonokkal. Az ekkor elterjedő, bő tételkészlet nagyobbik hányada maradandó elemévé vált a virágvasárnapi liturgiáknak egész Európában, a fönti antifóna és himnusz azonban csak nyomokban élte túl a törzsanyag átalakulásait.

A példa nem elsősorban a két tétel életútja miatt érdekel minket. Sokkal fontosabb, hogy fölhívják a figyelmet arra: a ritka liturgikus tételek előfordulása

nemcsak helyi vagy regionális sajátosság lehet, a tételkészlet fosszilis elemeiből tévedés lenne úzusok közelebbi kapcsolatára következtetni.

3. Zsologsmatételek

A szertartássorban szerepet játszó zsologsmatételek közül nem foglalkozunk a stációs anyaggal. Ezek olyan antifónák és responzóriumok, amelyek nincsenek tartalmi kapcsolatban sem a virágvasárnapkal, sem a virágvasárnapot magukba foglaló időszakok valamelyikével. Valamely szent, a Boldogságos Szűz vagy a mindenszentek zsologsmaanyagából valók; használatukat a processzióban a stációs templom vagy a főtemplom megfelelő titulusa, ritkábban az adott közösség devóciója indokolja. Válogatásuk templomonként eltérő, és rendszerint a rítussor lágyabb szakaszait kísérik, így az összehasonlító vizsgálatban veszteség nélkül el lehet tőlük tekinteni.

A fennmaradó tételek: responzóriumok, verzikuluszok, antifónák és himnuszok két csoportba sorolhatók. Az első csoport tagjai a virágvasárnap, ritkábban a Szenvedés ideje vagy a nagyhét énekes propriumához, úgynevezett históriájához tartoznak; csak mint készlet játszanak szerepet a processzióban, és annak is hangsúlytalanabb szakaszaihoz kötődnek. A második csoport tagjai ugyanezen história részei, de asszignációjuk az igeliturgia, a szentelés, a hódolat, a belépés vagy valamelyik processziószakasz szerves, sőt emblematikus részévé teszi őket. Az első csoporthoz tartozik a responzóriumok és verzikuluszok, a másodikhoz az antifónák és himnuszok többsége.

a) Responzóriumok

Az előbbi tételcsoport válogatása, száma, sorrendje erősen változó. Ahol a szentelés a főtemplomtól különböző stáción történik, ott a kivonulási processzióknak nincs saját énekanyaga. Egyes úzusokban ez a processzió kimondottan csendes, ahol viszont nem az, ott egyszerűen stációs és históriás anyagot használ. E két kategória tehát közös abban, hogy legfőképpen „töltelékül” szolgál más, karakteresebb énektételekhez képest. A históriás készlet másik, párhuzamos használati módja az, amikor darabjai a szentelés utáni, hangsúlyosabb processzióban kapnak helyet az „értékesebb” processziós tételek után, ha szükség van rájuk. Jellemző erre egy zürichi ordináriuskönyv megjegyzése: a processzió énekanyaga szükség szerint csökkenthető, de mindig úgy, hogy előbb a „magis propria”, azaz a sajátabb tételek szólaljanak meg, és csak ezután, időkitöltő jelleggel a históriás responzóriumok. Mindez természetesen nem jelenti a históriás anyag általában vett alacsonyrendűségét, csupán azt, hogy a liturgia végzői ezeket a tételeket elsősorban a napi zsologsma alkatrészének fogják föl, processziós alkalmazásuk „másodfelhasználás”.

Mégis, ebből a jellegtelenebb, históriás készletből is kiemelkednek az úzushoz szorosabban kapcsolódó tételek. Ennek két módja van. Az egyik, hogy maga a tétel ritka, és puszta előfordulása úzusok egy meghatározott családját

jelöli ki. Így például az általunk földolgozott időszakai responzóriumok közt 17 Európa-szerte megtalálható, míg 5 kisebb-nagyobb térségek ritkaságának számít. A másik, hogy a tétel ugyan széles körben elterjedt, de a többi lehetőséghez képest való előnyben részesítése egy-egy úzuscsaládra jellemző. Különösen gyakori eset ez olyankor, amikor a szertartás a szentelés helyére való kivonulással kezdődik. A processziót rendszerint responzóriumok kísérik, de a sorozat első vagy utolsó tétele kiemelkedik a többi közül. Ha a processzió megrövidül, mert például a székesegyházi rendtartást szűkebb térben alkalmazzák, vagy az időjárás nem engedi, hogy a menet kilépjen a főtemplomból, akkor ez a kezdő vagy záró responzórium megmarad, de tulajdonképpeni időkitöltő szerepét elveszti, és átértelmeződik az egész szertartás kezdőénekévé, amolyan introitusává. A históriás tételek egyike-másika ezzel a properizáció útjára lép, az úzusra jellemzőbbé válik.

Az alábbi felsorolás a közkincshez tartozó responzóriumokat és a zsolozsmában lehetséges helyeiket mutatja be, a ritkább, tájjellegű tételekre később térünk majd ki:

R. <i>Attende Domine</i>	virágvasárnap, nagyszerda
R. <i>Circumdederunt</i>	feketevasárnap (első vesperás), virágvasárnap, nagyszerda
R. <i>Conclisit</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagyszerda
R. <i>Contumelias</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd, nagyszerda
R. <i>Dixerunt impii</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd
R. <i>Dominus mecum est</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd, nagyszerda
R. <i>Deus Israel</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd, nagyszerda
R. <i>Fratres mei</i>	virágvasárnap
R. <i>In die qua invocavi</i>	virágvasárnap, nagyszerda
R. <i>Ingrediente</i>	virágvasárnap
R. <i>Ingressus Pilatus</i>	virágvasárnap, nagyszerda, nagycsütörtök
R. <i>Insurrexerunt</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd, nagyszerda
R. <i>Noli esse</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagyszerda
R. <i>Opprobrium</i>	virágvasárnap, nagyhétfő
R. <i>Salvum me fac</i>	virágvasárnap, nagyszerda
R. <i>Synagoga populorum</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd, nagyszerda
R. <i>Viri impii</i>	virágvasárnap, nagyhétfő, nagykedd, nagyszerda

Látható, hogy a kiemelt helyzetű *Circumdederunt* kivételével (ez számos úzusban a Szenvedés idejét megnyitó vesperásresponzórium) csupa virágvasárnapi históriás tétel alkotja a jegyzéket. A nagyhét további három (egyszer kivételesen négy) napján való előfordulás ennek a kiterjesztése: közismert eljárás a vasárnapi responzóriumok megismétlése a következő hét köznapjain, és az is, hogy ha a készlet bővebb, mint amennyi a vasárnapi matutínumban elfér (zsolozsmatípustól függően 9 vagy 12 responzórium), akkor a maradék átkerül a hétköznapokra.

A responzóriumok többsége egynemű sorozatot alkot. Szövegük ószövet-ségi panaszénekekből: zsoltárokból, próféciákból vagy azokból összeállított centókból, parafrázisokból áll. Mindnyájan biblikusak vagy biblikus ízűek, kiválasztásuk mögött ugyanaz az elképzelés húzódik, mint a Szenvedés ideje

legtöbb propriuméneke mögött: az ószövetségi panasz *ex persona Christi*, a szenvedő Messiás személye felől értelmezendő. Ha a properizálódásra hajlamos tételeket keressük e cikluson belül, a következő lehetőségek adódnak:

Elhelyezésük emeli ki az egyes úzusokban a responzóriumciklust megnyitó tételleket. Egy-egy história általában készletszerűen viselkedik, azaz a tételek sorrendje nem különösebben fontos és úzusonként változó. Ez a megállapítás azonban inkább érvényes a ciklus végére, mint az elejére. Nem mintha a kezdő responzóriumok bármiben fölülmúlnák a későbbieket, hanem azért, mert a liturgikus kultúrában a kezdetek mindig emblematikus jelentőségűek, az egész ciklust teszik azonosíthatóvá. A virágvasárnapi sorozatban az első három tétel, a szekuláris kurzus szerinti első nokturnus responzóriumi viselkednek így: az *In die qua invocavi*, a *Fratres mei* és az *Attende Domine*. A processziós használat azonban lehet a zsolozsmás használathoz képest „reciprok” is (ezt tapasztaljuk egyes hispán úzusokban). Ilyenkor éppen azok a responzóriumok jutnak főszerephez a processzióban, amelyeket az adott hagyomány ugyan ismer, de a zsolozsmában nem tudja őket elhelyezni. Hogy melyek ezek a tételek, az csak az adott egyház antifonáléjának ismeretében állapítható meg.

Emblematikus, az időszakot megnyitó szerepe folytán jelentős tétel a *Circumdederunt*. Szövegileg is megkülönbözteti a többi responzóriumtól, hogy nem áll mögötte pontos bibliai hely, hanem a panaszénekek frazeológiájának sűrítőményét adja, incipitje pedig visszautal a húsvéti készület kezdetére, hetvenedvasárnap azonos kezdetű introitusára, azzal mintegy inklúziót alkot. A *Circumdederunt* responzórium valamilyen módon szinte egész Európában kitűnik a sorozatból, de asszignációja változatos, ezért úzuscsoportonként jellemző.

Tematikusan, az átlagtól elütő szövegforrása miatt jelentős az *Ingrediente* és az *Ingressus Pilatus* responzórium. Mindkettő az evangéliumi elbeszélés egy-egy mozzanatát beszéli el önálló megfogalmazásban. Kezdőszavaik kifejezetten utalnak a belépés mozzanatára, így magától értődik, hogy a szertartások belépéshez, kezdéshez kapcsolódó mozzanatait kísérik. Valamivel ritkább, másodlagos ebben a minőségben az *Ingressus Pilatus*, már csak azért is, mert nem Jézus, hanem Pilátus belépéséről szól: ő nem elég, hogy a nagyheti események népszerűtlen —habár sokszor némi elnézéssel kezelt— figurája, de nem is játszik szerepet a virágvasárnap megelevenítendő történésekben. Annál fontosabb az *Ingrediente*. Ez a tétel egész Európában a rítussor legállandóbb eleme: nemcsak mindenütt használatos, hanem asszignációja is szilárd, mert kivétel nélkül a város, a szűkebb körzet (monostor, templomkert) vagy a templom kapuján való bevonulást kíséri — elszigetelt kivétel, amikor már a stációra való bevonuláskor eléneklik.

b) Verzikulusok

Jóval kisebb jelentőségűek, de a responzóriumokhoz hasonlóan viselkednek a verzikulusok. Ezek a rövid, recitatív párversek is a zsolozsma alkatrészei, más szertartásokban viszont —így a virágvasárnapi processzióhoz kapcsoló-

dókban— a könyörgéseket vezetik be. Összehasonlító megközelítésben itt sem érdemes foglalkoznunk a stációs verzikulusokkal. Sajátos csoportot képeznek az Asperges-verzikulusok, amelyeket a vasárnapi szenteltvízhintés antifónája és könyörgése között mond a celebráns. Ezek nem kötődnek közvetlenül az ünnephez, de úzusok egész családjai közt jelezhetnek kapcsolatot. Fontosabbak náluk az időszakai, tehát a Szenvedés idejében, illetve a napi, tehát a csak virágvasárnap használt tételek. Az előbbiek nagy része az európai közkincshez tartozik, így nem alkalmas következtetések levonására, de néhány ritkább szövegválasztás vagy különösebb asszignáció informatív lehet. A forrásainkban megjelenő verzikulusok mindenesetre ezek:

SZENVEDÉS IDEJE

V. *De ore leonis*
 V. *Dederunt in escam*
 V. *Eripe me Domine*
 V. *Ne perdas cum impiis*
 V. *Erue a framea*

VIRÁGVASÁRNAP

V. *Hosanna filio*
 V. *Benedictus qui venit*
 V. *Ex ore infantium*

c) Antifónák

Míg a responzóriumok és a verzikulusok nagyrészt zsolozsmatételek, amelyeket a processzióban „újrahasznosítanak”, a fölhasznált zsolozsmaantifónákról biztosan előbb jutott eszébe a korabeli liturgusoknak a processzió, mint a zsolozsma, sőt némelyiküknél nem kizárt, hogy valóban processziós antifónaként épültek be a zsolozsmába. Bármilyen irányú is a kapcsolat, a szertartás lehetséges zsolozsmaantifónái mindig a rövidebb, mondatnyi terjedelmű tételek, szembeállítva a zsolozsmától idegen, tulajdonképpeni processziós antifónákkal.

A zsolozsma antifónakészletének legállandóbb rétege a laudes és a második vesperás saját zsoltárantifónái. A sorozat sorrendje és válogatása az egész római rítusban szilárd, a tőle való eltérés kivételes. Virágvasárnap ezek a tételek a responzóriumok és verzikulusok tematikáját követik, azaz panaszzsoltárokból származnak, a processzióban és a hozzá kapcsolódó rítusokban nem jutnak szóhoz. Ha mégis, akkor a kivételt a negyedik antifóna képezi: ez mint a *Benedicite* kantikum kísérfőéneke gyakran, így itt is kilóg a sorból egyedi megfogalmazásával, dicsőítő tematikájával. A rendelkezésre álló készlet első darabja tehát ez:

Ant. *Cum angelis et pueris*

A következő réteg az úgynevezett evangéliumi antifónáké. Ezeket a tételeket azért nevezzük így, mert általában maguk is a napi mise evangéliumának szövegéből válogatnak, de ha nem, akkor is az evangéliumi kantikumokat: a *Benedictus*-t, illetve a *Magnificat*-ot keretezik. Nem egy-egy tételről van szó: bővebb készletet alkotnak, amelyből az egyes úzusok kettőt-hármat emelnek ki. A fölmerülhető evangéliumi antifónák fontos szerepet játszanak a processzió körül:

Ant. *Coeperunt omnes*
 Ant. *Occurrunt turbae*
 Ant. *Scriptum est enim*
 Ant. *Turba multa*

Végül a zsoltosma antifónaanyagának legkövetlenebb rétegét a matutínium, illetve a nappali kishórák zsoltárantifónái teszik ki. „Alaphelyzetben” a matutínium a megfelelő zsoltárokból vett, ősi és egész évben változatlan, úgynevezett pszalmikus antifónákat használja, a négy nappali óra pedig a laudes öt antifónájából emel ki egyet-egyet úgy, hogy a már hivatkozott negyedik kimarad a sorból. Ha azonban a naphoz tartozó antifónakészlet bővebb annál, amennyit az evangéliumi kantikumok föl tudnának venni, a megmaradt tételek szabadon fölhasználhatók a matutíniumban és a kishórákban. Ilyen „extra” antifónák —a már tárgyalt, maradványszerű *Omnes collaudant* mellett— az alábbiak:

Ant. *Fulgentibus palmis*
 Ant. *Hosanna filio David*
 Ant. *Pueri Hebraeorum tollentes*
 Ant. *Pueri Hebraeorum vestimenta*

Az evangéliumi és az „extra” antifónák közti határvonal nem átjárhatatlan, az imént közölt beosztás csak az összeurópai szinten jellemzőbb asszignációkat mutatja. A két csoport tehát lényegében összetartozik, sőt tovább bővíthető. E bővítések azonban már mindenképpen regionális természetűek, így később térünk ki rájuk.

E széles körben elterjedt tételek közül sem mindegyik található meg mindenhol: a *Fulgentibus palmis* és a *Scriptum est enim* előfordulásai a Rajnától keletre húzódó, úgynevezett germán liturgikus tájra szorítkoznak. De az antifónák általában vett előfordulásánál fontosabb a cselekmény, amelyet kísérnek. Mivel rövid tételek, a processziókban megszokott, időkitöltő funkciót legfőlegbb zsoltárral, kantikummal kiegészítve tölthetik be. Inkább ábrázoló jellegűek: a virágvasárnapi eseményeknek azt a mozzanatát idézik föl vagy kommentálják, amelyet a liturgusok éppen megjelenítenek. Ilyen mozzanat az ágak kézbevétele, a menet megindulása vagy megérkezése valahová, a Krisztust megjelenítő személy vagy tárgy előtti hódolat, az ágak és ruhák leterítése vagy a pásztor megveretése. Jóllehet jelen vannak a zsoltosmában, ezek a tételek —akár az *Ingrediente* responzórium— a properizáció magas szintjén állnak, a rítussor emlékezetes, elhagyhatatlan alkotóelemei. Asszignációjuk ugyanakkor változatos, így úzusok és úzuscsaládok megbízható ismertetőjegye.

d) Himnuszok

Azok a hagyományok, amelyek az énekanyag szintjén különbséget tesznek a processzióknak a stációra kivonuló, a stáció és a hódolat helye közti, illetve onnét visszatérő szakasza között, az elsőre inkább responzóriumokat, a másodikra processziós antifónákat, a harmadikra himnuszokat rendelnek. Ez összhang-

ban van az általános processziós gyakorlattal, amely szerint odafelé a responzóriumok, visszafelé a himnuszok élveznek előnyt. Más hagyományok nem szakaszolják a processziót ily módon, hanem végig a sajátabb processziós antifónákat és responzóriumokat használják.

Virágvasárnapnak nincsenek saját zsoltosmahimnuszai: feketevasárnaptól a szent háromnapig a római rítus egész területén a két híres, Venantius Fortunatus-féle Szent Kereszt-himnusz szólalt meg a matutínumban, a laudesben és a vesperásban:

Hy. *Pange lingua*, divisio: *Lustra sex*
Hy. *Vexilla regis*

A processzióban ezekre nem volt különösebb szükség, hiszen terjedelmes saját antifónák és responzóriumok, sőt két processziós himnusz is rendelkezésre állt. Egyikük a fosszilis tételek közt már tárgyalt *Magno salutis gaudio*, másikuk a napnak az *Ingrediente* mellett legáltalánosabb tétele, a *Gloria laus*. A két zsoltosmahimnusz mindezek miatt a processzió második szakaszában csak olyan, másodlagos feladatot lát el, mint a históriás responzóriumok.

Mégis, mivel mindkét himnusz a Szent Keresztről szól, szerephez juthatnak a rítussor egy másik szakaszában, mégpedig a hódolatnál. A kereszt előtti hódolat egyébként is olyan motívum, amely végigvonul a Szenvedés idején, de különösen időszerű virágvasárnap. Azokban az úzusokban, amelyekben az érkező Krisztust feszület jeleníti meg, a hódolat kereszthódolat, következésképpen kísérő-kommentáló tételeket igényel. Ahol pedig nem feszület jeleníti meg az Üdvözítőt, ott a kórusba való belépés stációjához kapcsolódhat kereszthódolat, hiszen a középkori templomokban a kórusrekesztőt és a diadalívet általában hatalmas feszület ékesítette, alatta vagy mellette a Szent Kereszt-oltárral. A két zsoltosmahimnusz e pontokon kerül előtérbe a germán tájon, funkcionálisan inkább az antifónákhoz hasonlóan. A *Vexilla regis* utolsó két strófája, az *O crux ave spes unica* és a *Te summa Deus Trinitas* gyakran önállósul ebben a minőségben, míg a teljes himnuszokat inkább a visszatérő processzió, a gyülekezet hódolata vagy —Németalföldön— a kórusba való bevonulás alatt éneklik.

4. Processziós tételek

A zsoltosmából vett tételekhez képest feltűnően kevés a nap kifejezetten processziós tétele; nagy terjedelmük, különös, néhol excentrikus dallamszövésük, retorikus szöveganyaguk azonban ellensúlyozza csekély mennyiségüket. Az elnevezés félrevezető, mert nem föltétlenül vagy legalábbis nem mindegyikük a processziót kíséri: egyik vagy másik az igeliturgiában közénakként, az ágak kiosztásakor, olykor a hódolati vagy a belépési stáció csúcspontjaként szólal meg. Az egész Európában közhasználatú tételek ezek:

Ant. *Ante sex dies sollemnis Paschae*
Ant. *Cum appropinquaret Dominus*

Ant. *Cum audisset populus*

Hy. *Gloria laus*

R. *Collegerunt pontifices V. Unus autem*

E tételcsoporthoz sorolható némi fenntartással egy hatodik is, amely szinte mindenütt, ahol ismerik, a hódolati stáció főéneke:

Ant. *Ave rex noster*

Az *Ave rex noster* megléte vagy hiánya Európa liturgikus térképét egy keleti és egy nyugati térfélre osztja: a Rajnától nyugatra mindenütt ismerik és használják, mégpedig azonos funkcióban, míg a Rajnától keletre, tehát a teljes germán tájon és Itáliában szinte teljesen hiányzik. A kivételt egyrészt az észak-rajnai határvidék, a tisztán germán jellegű, az *Ave rex noster*-t mégis alkalmazó úzusok (Köln, Münster, Utrecht), másrészt az e tekintetben egyedülálló prágai gyakorlat jelentik. Egy-egy korai német monasztikus hagyományba valószínűleg a monasztikus kongregációk országhatárokon átlépő kapcsolatai közvetítették.

A többi tétel asszignációja és sorrendje változatos, de nem tűnik véletlenszerűnek, hanem az úzuscsaládok egyik megbízható ismertetőjegye. Tartalmuk és szerkezetük bizonyos mértékig sugallja használatukat. Az *Ante sex dies* a gyermekekről szól, akik ágakkal a kezükben, hozsannázva futottak az Úr elébe, ezért ha nem a menetet kíséri, akkor leggyakrabban az ágak kiosztásához vagy a hódolati stációhoz kötődik. A *Cum appropinquaret* a leghosszabb és a leginkább narratív alkatú antifóna, ezért az ő helye a legbiztosabb a menetet kísérő énekek között — ez a legnépszerűbb processzióindító tétel. A *Cum audisset* mozgalmassabb, drámaibb nála; az elbeszélő részt itt prófétai idézetek, majd akklamációk követik: az antifóna alkalmas arra, hogy szakaszait kidolgozott szereposztásban és a tér más-más pontjáról szólaltassák meg, ezzel mintegy „sztereó” hatást idézve elő. Hasonló lehetőségeket rejt a *Collegerunt* responzórium, amely azonban a germán tájon mint az igeliturgia közéneke terjedt el.

A *Gloria laus*, az Orléans-i Theodulfnak tulajdonított, disztichonos himnusz az *Ingrediente* responzórium mellett a virágvasárnap másik legegységesebb tétele. Mivel a zsolozsmában nem használatos ének, ráadásul pregnáns szövege, egyszerű, strófikus dallama hamar megtapad a nem klerikusi gyülekezet emlékezetében is, ezt tekinthetjük az ünnep szövegi-zenei mottójának. Az eredeti, teljes himnuszt vagy annak továbbköltéseit inkább Dél-Európában, főleg hispán és akvitán területeken használták (előfordult még kissé bővebb formában Kölnben és Metzben, a szokásostól eltérő strófákkal a canterburyi úzus angolszász korszakában); egyébként legelterjedtebb az öt strófára rövidített változat volt, de alkalmaztak egy még puritánabb, háromstrófás formát is (főleg az anglonormann és észak-francia úzusokban). A keleti, „német-római” területeken a hódolati cselekménysorban, de azon belül úzusonként változó asszignációval helyezték el, míg nyugaton a bevonulási cselekménysor bevezető tétele volt: általában gyermekek énekelték a város vagy a templom kapuja fölötti falszakaszcsozról, bástyáról, toronyról vagy erkélyről, máskor a templomon belülről, zárt ajtók mögött.

5. Tájjellegű tételek

Az eddigieket igyekeztünk az egész Európában ismert tételek bemutatására korlátozni, de így is meg kellett állapítanunk néhány olyan tételválasztást vagy asszignációt, amely már önmagában két „liturgikus féltekére” osztja a római rítusterületet: a *Fulgentibus* és a *Scriptum est*, valamint a *Gloria laus* hódolati használata a keleti, míg az *Ave rex*, valamint a *Gloria laus* belépési használata a nyugati féltekére jellemző. Ezek a több tájat összekötő, elsődleges „marke-
rek” ugyanakkor néha keverednek: a Rajna-vidék Németalföldtől Lotaringián át egészen Svájcig, másfelől pedig Itália olyan átmeneti sávot alkot, ahol a fönti jellegzetességek gyakran vegyesen is megtalálhatók.

A tulajdonképpeni tájak jellegzetességeivel később foglalkozunk, célunk egyelőre a „főszereplők” bemutatása, de a hamarosan színre lépő „epizódsszereplők” megértéséhez is szükséges, hogy elhelyezzük őket a fontosabb vázolt keretek között. Tájjellegű tételnek azokat nevezzük, amelyek kizárólag vagy majdnem kizárólag egy azonosítható földrajzi egység határain belül vagy egy ugyancsak azonosítható, de nem területi jellegű intézményi egység, például szerzetesrend vagy monasztikus reform keretei közt fordulnak elő, annak úzus-meghatározó jegyei. E tételek nem egyfélék: származhatnak az előzőekben ismertetett három kategória bármelyikéből.

A tájjellegű tételek között is vannak történelmi responzóriumok. Ezek az adott rítus összefüggésében lágy részek: mint virágvasárnapi tételek nem játszanak kiemelkedő szerepet, de mint zsolozsmatételek helyi kuriózumnak számítanak. Közvetlenül tehát egy-egy zsolozsmaúzus tájjellegű alkatrészei, amelyek a virágvasárnapi szertartások tájjellegéről közvetve árulkodnak. Az alábbi áttekintés ezeket a tételeket tartalmazza, mindegyik mellett föltüntetve előbb a saját gyűjtésünk szerinti, virágvasárnapi használatot, majd a CANTUS zsolozsmaadatbázis szerinti, eddig ismert előfordulásait:

TÉTELKEZDET	VIRÁGVASÁRNAP	ZSOLOZSMA
R. <i>Cogitaverunt</i>	anglonormann, Pray-kódex	anglonormann
R. <i>Cum audisset turba</i>	anglonormann, Chartres	anglonormann
R. <i>Dominus Iesus</i>	anglonormann, Pray-kódex	anglonormann San Sisto (Róma) Toledo (Szenvedés-péntek) Marseille (Lázár-nap) órómai (nagycsütörtök) Marseille Toledo spanyol bencés Albi (feketevasárnap) Limoges (nagykedd) ferences (nagyszerda)
R. <i>Facta est lingua</i>	Vierzon (?)	
R. <i>Locuti sunt adversum me</i>	Lyon	

A többi tájjellegű zsolozsmatétel olyan evangéliumi antifóna, amely a korábbiakhoz képest csak szűk körben használatos a virágvasárnapi rítusokban

vagy általában is. Ez a tulajdonságuk a fönti responzóriumokkal kapcsolja össze őket, de asszignációjuk éppúgy kötött, mint az elterjedtebb evangéliumi antifónáké: a maguk úzusában fontos, jól körülhatárolt szerepük van. Mind virágvasárnap, mind zsoltosmások használatuk összetettebb kapcsolatokról tanúskodik: a regionális összetartozáson kívül fölmerülhet a monasztikus intézmények érintkezése, illetve látunk példát arra, hogy egy, a virágvasárnap kontextusában tájjellegű tétel a zsoltosma összefüggésében fosszilis tételként viselkedik. Ahol a harmadik oszlopban nem hivatkozunk úzusra, ott általánosan ismert evangéliumi antifónáról van szó:

TÉTELKEZDET	VIRÁGVASÁRNAP	ZSOLOZSMA
Ant. <i>Appropinquabat autem</i>	metzi és canterburyi bencés	Szenvedés-péntek Benedictus-antifónája
Ant. <i>Dignus es Domine</i>	Cluny, anglonormann	a húsvét utáni 2. vasárnap Magnificat-antifónája (római bencés, Limoges, Toledo)
Ant. <i>Multa turba Iudaeorum</i>	Cluny, anglonormann, Vic, Zaragoza, Valencia	virágvasárnap Magnificat-antifónája (San Sisto [Róma], Cambrai, Firenze)
Ant. <i>Principes sacerdotum</i>	Cluny, anglonormann	Szenvedés-péntek Magnificat-antifónája

E tételek közt kell kitérnünk néhány, a miseliturgiából kölcsönzött énekekre is. Ezek egyikét, az itt responzóriumként számon tartott, de eredetileg introitusként használt *Sitientes*-t délnémet monasztikus források rendelik a virágvasárnap rítusokat kezdő szenteltvízhintéshez, tehát szerepe az *Asperges*-ével azonos. A másik három tétel egyaránt az igeliturgia közéneke:

TÉTELKEZDET	VIRÁGVASÁRNAP	MISE
Gr. <i>Christus factus est</i> R. <i>Sitientes venite ad aquas</i>	Aix-en-Provence, Braga Reichenau (Konstanz), St. Emmeramm (Regensburg), Biburg, Chur	nagycsütörtöki graduále nagyböjt 4. hete szombatjának introitusa
Tr. <i>Qui confidunt</i> Tr. <i>Saepe expugnaverunt</i>	Monza Padova	nagyböjt 4. vasárnapi traktus nagyböjt 5. vasárnapi traktus

Végül a tájjellegű tételkészletnek zsoltosmán kívüli, és ezért a megfelelő úzusokra legjellemzőbb énekeit, a processziós antifónákat vesszük sorra. Egyikük, a *Prima autem azymorum* a worcesteri székesegyházban mint virágvasárnap primaantifóna is szokásos volt (az *Ave rex* ugyancsak), de ez elszigetelt jelenség, illetve annak a nyoma, hogy processziós antifónák valóban bekerülhettek a zsoltosma „extra” antifónái közé.

A többi tétel elterjedési köre megfelel a liturgikus tájakról kialakult benyomásainknak, csupán egy XI. századi narbonne-i graduále anglonormann tételei igényelnének magyarázatot. Itt nem soroljuk föl, de megjegyezzük, hogy az *Ante sex dies* processziós antifónát *Ante quinque dies* szöveggel használja

a leuveni és a premontrei úzus: tekintve, hogy ez utóbbi más szempontból is a mai Belgium és Franciaország határvidékének úzusaival rokon, egyezésüket nem tartjuk véletlennek.

A többi tétel előfordulásait és az előző két táblázatot összevetve egyértelmű, hogy sajátos, másutt ismeretlen tételek használatára —egy bizonytalan veronai adatot leszámítva— leginkább a clunyi és a vele kimutatható leszármazási viszonyban álló anglonormann, másodsorban pedig az iberoprovenszál úzusok hajlamosak. A források időrendje és az adott tájon belüli, szűkebb előfordulási körzet fölveti a lehetőséget, hogy az anglonormann tájon belül megkülönböztessük a Clunyból, a prenormann-angolszász liturgiából és a franciaországi normann egyházaktól vett tételeket, az iberoprovenszál tájon belül pedig tisztán „spanyol”, sőt esetleg vizigót elemeket mutassunk ki. E szempontokra később még vissza szándékozunk térni.

TÉTELKEZDET	ÚZUSOK
Ant. <i>Ante sex dies passionis</i>	anglonormann, Narbonne
Ant. <i>Appropinquante Iesu</i>	Fécamp (normann bencés), Narbonne
Ant. <i>Benedictus qui venit</i>	Verona
Ant. <i>En rex venit</i>	anglonormann
Ant. <i>Fratres hoc enim</i>	Cluny, anglonormann
Ant. <i>In nomine Iesu</i>	Cluny, anglonormann
Ant. <i>Introeunte Domino</i>	Aix en Provence
Ant. <i>Palmae fuerunt in manibus</i>	Vic, Mallorca, Valencia, Zaragoza, Seu d’Urgell, Avila
Ant. <i>Prima autem azymorum</i>	anglonormann
Ant. <i>Veniente Domino</i>	Segovia, Toledo

Jobb híján a processziós antifónák közt kell megemlítenünk az *Attollite portas* dialógust is. Ugyanarról a 23. zsoltár 7–10. verseit párbeszéddé szervező mozzanatról van szó, amelyet a templomszentelési szertartásból ismerünk: a püspök a belépési stáción botjával bekopogtat a zárt ajtón, és egy recitatív dallamú „antifónával” háromszor szólítja föl a kapukat, hogy nyíljanak meg a dicsőség királya előtt. Ez a tétel a hozzá kapcsolódó ceremóniával együtt Dél-Németalföldtől Hispániáig adatolt, de —ha az eddig ismert adatoknak hinni lehet— inkább nyugaton jellemző: francia területeken az északi és az akvitán (Anderlecht, Troyes, Châlons-sur-Marne, Párizs, Poitiers, Tours, Le Mans, Rouen, Nantes, Berry), hispán területeken a leóni reconquista hatósugarába tartozó egyházak (Orense, Braga, Palencia, Segovia, Avila, Toledo) ismerik. Tudomásunk szerint nem jellemző tehát (Arles kivételével) a burgundi-provenszál, illetve az aragón-katalán vidékeken.

6. Olvasmányok

Az igeliturgia olvasmányanyaga a négy evangéliumi elbeszélésből, illetve a rájuk vonatkozó ószövetségi próféciákból válogathat, így a lehetőségek köre szűkebb, mint az énektételeknél. E keretek közt azonban az úzusok a lehető

legnagyobb diverzitásra törekcszenek. Levonhatjuk a következtetést, hogy kialakítóiknak és művelőiknek kifejezett szándéka volt elkerülni az egyezést: habár a közkincshez tartozó, illetve tájjellegű elemekből építkeztek, építkezésük módja kihasználta mindazokat a lehetőségeket, amelyekkel úzusukat egyéníthették. Minthogy az általános tendencia egyértelműen ez, két úzus szorosabb összetartozása leszármazási viszonyra, intézményi vagy kulturális kapcsolatra utal.

Azt is ki lehet jelteni, hogy minél szűkebb az egyénítésre alkalmat adó tételkészlet, annál erősebb a diffúziós késztetés: ez magyarázza, hogy azonos nyersanyagból dolgozó, közeli egyházak is mintha kényszerűen ügyelnének: a napi evangéliumot legalább ne ugyanattól a szinoptikustól vegyék, mint közvetlen szomszédjuk. Ezért az olvasmányszövegek megválasztása a keleti területeken, vagyis ott, ahol az igeliturgia a legkidolgozottabb, általában nem tájjellegű.

a) Evangélium

A nyugati területeken és Itáliában a Máté szerinti *Cum appropinquasset* perikópát használják, kivéve a Brit-szigeteket és Norvégiát, ahol a János szerinti *Turba multa* majdnem egyeduralkodó. A germán egyházakban is lépten-nyomon megjelenik a Máté szerinti szöveg, de jellemzőbbnek, eredetibbnek tűnik a PRG hagyományára visszavezethető Márk-perikópa, a *Cum appropinquaret*. Ezek egymás alternatívai a szándékos diffúzió során; jóval ritkábban, de ugyanilyen megfontolásból alkalmazzák egyes úzusok a Lukács szerinti, Mátééval azonos kezdetű perikópát.

b) Szerkezet

A szövegválogatással ellentétben többnyire tájjellegű az igeliturgia szerkezete. A lehetőségek a következők:

- Csak evangélium
- Lecke és evangélium közének nélkül
- Lecke és evangélium közénekkel
- További olvasmány(ok) a stáción

Nyugat-Európában —ideértve az átmeneti területek nagyobb részét is— az első lehetőség az uralkodó, de számos kivétel akad a normann, burgundi és iberoprovenszál egyházakban. Eredetileg talán a csak evangéliumot használó megoldást részesítették előnyben a Brit-szigeteken is, de a tényleges forrásokban inkább a második, közének nélküli, de leckét és evangéliumot is használó elrendezés mutatkozik az érett brit úzusok sajátjának. A teljes, leckéből, közénekből és evangéliumból álló igeliturgiát a keleti, germán úzusok képviselik, de példájuk számos követőre talált távoli tájakon is. További evangéliumot (általában a jánosi szakaszt a Máté-féléhez képest, ritkábban fordítva) a kiforrott brit úzusok használnak. Más úzusokban az igeliturgia többszörözése elszigetelt, egyéni ötletnek tűnik: Metz, Regensburg és talán a korai gnieznói úzus

jár ezen az úton. Összegezve elmondhatjuk, hogy bár az adott táj többségi szokása egyértelműen meghatározható, az igeliturgia az egyik legalkalmasabb terep arra, hogy egy-egy úzus hangsúlyozza önállóságát a környezethez képest.

c) Lecke

Leckékről és közénekekről táji szinten csak a germán és az anglonormann úzusokban beszélhetünk, míg a többi területen szigetszerűen elkülönülnek azok az úzusok, amelyekben e két tételtípus megtalálható. A válogatás is szűkös, a feldolgozott forrásokban mindössze ezekkel a perikópákkal találkoztunk:

Lc. *Dicite filiae Sion ecce Salvator tuus venit* (Is 62,11 skk.)

Lc. *Exsulta satis filia Sion* (Zach 9,9 skk.)

Lc. *Lauda et laetare filia Sion* (Zach 2,10, majd centonizált szakasz után = *Exsulta satis*)

Lc. *Venerunt filii Israel* (Ex 15,27 skk.)

A *Venerunt* kezdetű Exodus-szakasz elsőpró többségben van: szinte mindeütt, ahol egyáltalán van lecke, ezt használják, függetlenül mind a közénektől, mind az evangéliumtól. A középkor végére néhol felváltani látszik korábbi lehetőségeket és mivel a kuriális úzus is előnyben részesíti, bevezetése több esetben egyike lesz a romanizáció következményeinek.

A két zakariási hely valójában ugyanaz: a *Lauda et laetare* nagy kihagyásokkal válogat össze az ünnephez illő zakariási verseket, majd a perikópa harmada tájától az *Exsulta satis*-szal azonos. Jellemzően korai lengyel és cseh forrásokban, ezeken kívül csak Halberstadtban és Regensburgban találhatók meg. Valószínűleg maradványszerű, archaikus tételek, amelyek egy időben a magdeburgi és gnieznói egyháztartomány jellegzetességei voltak, utóbb viszont átadták helyüket a *Venerunt*-nak, és csak foltokban maradtak meg. A keleti határórvidek Regensburggal való liturgikus kapcsolata egyelőre feltáratlan — további elemzést érdemelne.

Az izaiási *Dicite filiae Sion* ezzel szemben nyugati jellegzetesség, amely érdekes módon újabb hidat jelent az anglonormann és az iberoprovenszál táj között. Eddig ismert használatai az egymással rokon liturgiájú rouen-i székesegyházhoz és barkingi apátságához, illetve Aix-en-Provence és a portugáliai Braga katedrálisához kötődnek. A tételválasztás mindkét környezethez képest tájidegen, hangsúlyozottan önálló lelemény, de egyediségében is fontos jele az érintett egyházak kapcsolatának.

d) Közének

A lehetséges közének a már bemutatott tételanyagból kerülnek ki. Keleten a *Collegerunt* responzórium szorosan összefonódott ezzel a funkcióval mint a szárazmise graduáléja. Észak-itáliai vonásnak tűnik, amikor traktus tölti be a közének szerepét. Nyugaton a közének — amint a lecke is — csak szórványosan jelenik meg, de ahol igen, ott a tételválasztás egységes: francia határvidékeken, a normann Rouenban és a burgundi Besançonban a *Circumdederunt*

responzóriumot alkalmazzák (ez egyébként is kiemelt helyet kap a legtöbb francia hagyományban), Aixben és Bragában pedig —e városokat már a lecke is összekapcsolta— a szent háromnapban előtérbe kerülő *Christus factus est graduálét*. Herefordban a Clunyból eredő anglonormann tételpár, a *Fratres hoc enim — In nomine Iesu* tölti be a közének szerepét. A konkrét funkció ugyan elszigetelt, de a tételpár a szertartássor kezdő szakaszában a Clunytól függő és az anglonormann úzusok népes csoportjában van meg.

7. Imák

A virágvasárnapi rítusokban használatos imaanyag tételválogatása elválaszthatatlanul egyrészt a műfaji kategóriáktól, másrészt a tételek számától. Az ólatin emlékekben azt láthattuk, hogy az ágak megszentelése egyetlen, a mise-propriumon kívüli orációval történik. Az oráció egy, a misekönyörgéseknél bővebb, áldó szerepű, szentelési könyörgés.

a) Nyugati típus: rövid és széttartó imaanyag

Ilyen egyedi könyörgéseket találunk a nyugati úzusok jelentős részében. Ezeknek közös vonása, hogy a szentelés mozzanata viszonylag hangsúlytalan, egy, két, legföljebb három orációval történik. A szövegválasztások atipikusak, az orációk alapján nehéz lenne az úzusokat kisebb-nagyobb csoportokba rendezni, és figyelemreméltóan sok az egyedi, csak egy-egy forrásban előforduló tétel. Arra következtethetünk ebből, hogy a francia és a brit területek egyházai nem tekintették a szentelést a rítus súlyponti, úzusmeghatározó elemének, és amúgy sem kedvelték különösebben az imaköltészetet, habár fogalmaztak helyi hatáskörben egy-egy új orációt. A rubrikáskönyvek csak általában, a tétel kezdőszavai nélkül utalnak a szentelésre (a pontifikálék viszont semmi mást nem tartalmaznak), és a szentelési könyörgésen kívül az egész szertartásban nincsenek, vagy alig vannak orációk.

A nyugati tájak imaanyagának legfőbb jellegzetessége tehát az, hogy nem jellegzetes. Az egyedi tételeken kívül mindazonáltal itt is megvan néhány, a később részletezendő keleti vidékek törzsanyagához tartozó imádság. E három emelkedik ki közülük:

Or. *Deus cuius Filius*

Or. *Deus qui dispersa*

Or. *Omnipotens ... mundi Conditor et Redemptor qui de caelis*

Az első talán egész Európában a legnépszerűbb szentelési ima, és általában párban áll a másodikkal: egy rövid, a germán tájon a *Deus qui Filium ... pro redemptione* kezdetű tétel második részét képező, majd abból önállósult orációval. E tételpár elsősorban észak-francia területeken található meg.

Jóval hosszabb náluk a harmadik tétel, amely egy sajátos változatban —mint még visszatérünk rá— az iberoprovenszál tájon is fontos szerephez jut. Igen

terjedelmes szövegről van szó, amelynek megszólító szakasza tömérdek variánsban ismert, ráadásul kezdete egy másik, a germán tájon közkedvelt imára emlékeztet. Ezért vagyunk kénytelenek hosszabb incipittel hivatkozni rá: pontos megkülönböztetésére csak a nyitómondat *Redemptor qui de caelis* szavai alkalmasak igazán. A tétel nem ritka Észak-Franciaországban, sőt a mai Belgium területén sem, jellegzetesnek mégis inkább Burgundiában látjuk. Innen vették át a burgund földről származó ciszterci és karthauzi úzusok, tőlük pedig egyes kései, uniformizált bencés misekönyvek, és ezt használja a franciás alkatú dominikánus gyakorlat is.

b) Déli és keleti típus: bő és differenciált imaanyag

A brit és francia területek másik fő jellegzetessége a prex (másként prefáció) hiánya. Kivételt egyedül a megrögzötten különutas Rouen jelent: itt a *Deus cuius Filius* a megfelelő bevezető dialógus és a megkülönböztető dallam révén prexszerű lép elő (amint prefáció volt már az ambrozián virágvasárnap első miséjében is). Európa más területein azonban van prex, sőt ez a szentelési liturgia legjellemzőbb, uralkodó tétele. Amint az *Omnipotens* [a továbbiakban: *Ops*] ... *Redemptor qui de caelis* vagy a *Deus cuius Filius* esetén, úgy a prexek és az orációk közti határ nem átjárhatatlan: bármely prex „visszaminósítható” orációvá, és bármely orációból lehet prex a prefációtónus és a *Vere dignum* bevezető dialógus elhagyásával vagy alkalmazásával. A prexként használatos szövegek összességében mégis kevesen vannak, és nagy tájegységekre jellemzők.

A prex használata egyszersmind magával hozza a bővebb és strukturáltabb orációanyag használatát. Ahol van prex, ott nemcsak a szentelési stációhoz kapcsolódnak euchológiai tételek, hanem megjelennek az igeliturgiában, a hódolatnál és belépéskor is. Ezekben az úzusokban az imaanyag a szertartás fontos összetevője, válogatása és elrendezése az úzus konstitutív eleme. Az e körbe tartozó liturgiákban nem elégedhetünk meg azzal, hogy egy-egy tételt orációnak nevezünk, hanem el kell különítenünk a következő kategóriákat:

BEVEZETŐ KÖNYÖRGÉSEK

- Asperges-könyörgés
- Kvázi kollekta vagy invokációs könyörgés (az igeliturgia előtt)
- Stációköszöntő könyörgés

SZENTELÉSI KÖNYÖRGÉSEK

- Előszentelő vagy invokációs könyörgés (az exorcizmus előtt)
- Felajánlási jellegű könyörgések (az exorcizmus és a prex között)
- Kánonjellegű vagy intercessziós könyörgések (a prex után)

ZÁRÓ KÖNYÖRGÉSEK

- Ágak kiosztása utáni könyörgés
- Hódolat utáni könyörgés
- Belépési könyörgés(ek) a kapu, a kórusrekesztő és/vagy az oltár előtt

E könyörgések közt vagy hozzájuk kapcsolódóan jelennek meg a már tárgyalt verzikulások, a szentelést bevezető exorcizmus, a prex, illetve egyes állandó formulák, amilyen az előkészítő szerepű *Adiutorium nostrum in nomine*

Domini — *Sit nomen Domini benedictum*, vagy a lezáró szerepű *Et benedictio Dei Patris* áldásformula.

A fönt vázolt szerkezet nem található meg teljes egészében mindenütt. Némelyik funkció kimaradhat, mások összevonhatók. Az egyes tételek sem szöveges tartalmuk alapján kerülnek egyik vagy másik csoportba. A szentelési könyörgések tematikája viszonylag kötött, de egyébként változatos elrendezésben szerepelhetnek, egymással fölcserélhetők: az asszignáció inkább esetleges választás eredménye, nem szövegi alapú.

A prexet használó, és így euchológiai szempontból gazdagabb tájak az iberoprovenszál, a germán és a vele e tekintetben is összefüggő itáliai. Egyes átmeneti tájakon, így Dél-Németalföldön és Lotaringiában az orációanyag nem kevésbé bőséges, a prex azonban hiányzik (illetve orációvá egyszerűsödik). A normann hódítás előtti Angliából germán és gall típusú imaanyagot is ismerünk.

Az iberoprovenszál típus imaanyaga szűkebb, de egységesebb a germánál. Egységesen az *Ops ... Redemptor qui de caelis* prexként való használata jellemző rá; ezt általában követi, ritkábban megelőzi a gallikán örökségből már ismert *Haec Domine festa recoluntur* mint megerősítő-intercessziós könyörgés. A többi tétel nem meghatározó jegye ennek a tájnak, de a *Deus cuius Filius* — *Deus qui dispersa* errefelé is közkeletű. Ha tekintetbe vesszük ezt, a gallikán előzményeket és az iberoprovenszál prexnek megfelelő oráció elterjedtségét Burgundiában, akkor megmutatkozik, milyen összetett a liturgiaváltozatok viszonyrendszere: az iberoprovenszál úzusok —mint kimutattuk— használnak több anglonormann énektételt, a szentelési szakaszuk szerkezetileg a germánokhoz húz, de imaanyaguk gall színezetű. Ezt a sejtésünket erősíti meg egy további, erős szövegváltozatokban élő tétel, amelyet a *Domine Iesu Christe* megszólító szakasz utáni *ante mundi principium* és *per legem et prophetas* szavakról lehet azonosítani: Narbonne, Palencia, Orense és Toledo mellett Tours-ban mutatható ki.

A germán és itáliai tájak imaanyaga a PRG-re vezethető vissza. Mindegyikük használ prexet, többségük exorcizmust is, és legbővebb változataikban a húszhoz közelít az orációk száma. Ezek a könyörgések eredetileg talán gyűjteményt alkottak, amelyből szabadon lehetett választani, vagy funkcionálisan oszlottak meg a virágok, olaj- és pálmaágak, ezek egyesített csoportjai vagy összessége között, de a gyakorlatban imasorozatként viselkedtek, a mise felajánlása vagy kánonja analógiájára.

Az itáliai úzusokat nem tudtuk eléggé föltárni ahhoz, hogy rendszerezett képet alkothoznánk; annyi mindenesetre biztos, hogy a kuriális prex, a *Qui gloriaris in concilio sanctorum tuorum* nem kötődik szorosan a virágvasárnaphoz, és más tájakon teljességgel ismeretlen. E tételt joggal nevezzük prefációnak, tekintve, hogy *Sanctus* követi, és a szentelési liturgia élén áll.

Egyébként viszont az egész keleti térség a PRG imaanyagát használja teljesebb vagy kivonatos formában. Előfordulnak ugyan ehhez képest hozzáadások, további könyörgések, de egyrészt azok sem egyediek, hanem több úzusban

kimutathatók, másrészt mindig a lágy széleken: a bevezető vagy záró könyörgeések közt mutatkoznak. A szentelési rész tételkészlete mindenestre szilárd.

A PRG imáinak eredeti rendjét és asszignációját alább szemléltetjük (az incipitek itt is a szöveg egyértelmű azonosításához szükséges első szókapcsolatig tartanak, kihagyva az orációk megkülönböztetésre alkalmatlan nyitóformuláit):

TÉTELKEZDET	FUNKCIÓ
Or. <i>Deus quem diligere</i>	„kollekta”
Or. <i>Adesto nobis</i>	invokáció
Ex. <i>Exorcizo te</i>	exorcizmus
Or. <i>Domine ... mundi conditor</i>	„felajánlás”
Or. <i>Ops ... in diluvii</i>	
Or. <i>Ops ... flos mundi</i>	
Or. <i>Petimus te</i>	
Or. <i>Auge fidem</i>	
Or. <i>Deus qui per olivae</i>	
Or. <i>Benedic quaesumus</i>	
Or. <i>Deus cuius Filius</i>	
Or. <i>Ops ... Redemptor qui de caelis</i>	
VD <i>Te Domine inter cetera</i>	prex
Or. <i>Deus ... pro salute</i>	„kánon”
Or. <i>Deus ... pro redemptione</i> (folytatása: <i>Deus qui dispersa</i>)	intercessió
Or. <i>Ops ... ab Iericho</i>	
Or. <i>Ops ... die azymorum</i> (variánsa: <i>hodierna die</i>)	ágak kiosztása után
Or. <i>Deus qui miro</i>	hódolat után
Or. <i>Adiuva nos</i>	belépés

Látható, hogy a sorozatban szerepel a már tárgyalt *Deus cuius Filius*, a *Deus ... pro redemptione* részeként a *Deus qui dispersa*, valamint az *Ops Redemptor qui de caelis* is. A sorozatot kezdő *Deus quem diligere* a gelazián szakramentáriumok első virágvasárnapi könyörgése, tehát órómai örökség. A teljes anyag azonban X. századi, Ottó-kori összeállításnak bizonyul.

A PRG-t a XII. századig a Rajna mentén lépten-nyomon, de távolabbi területeken is másolták. Mégis már a leghűségesebb, átdolgozatlan redakciók sem közlik az imaanyagot mindig sértetlenül: főleg a felajánlási szakaszból hajlamosak elhagyni két-három orációt. A PRG imaanyaga különféle válogatásban, sorrendben és asszignációkkal az egész kontinensen jelen van, de az eredeti változatnak a középkor végéig megmaradó, viszonylag hűséges hagyományozása csak néhány, behatárolt térségre: Bajorországra, Vesztfália-Fríziára és az érett prágai úzusra jellemző. Ezeket a *Te Domine inter cetera* kezdetű prexről lehet azonosítani.

A germán területek nagyobb részén azonban a *Te Domine inter cetera* hamar és teljesen feledésbe merült. A prex szerepét a sorozat 4. tétele, a *Mundi conditor* vette át (ez a változat egyébként jelen van a PRG egyik alternatív virágvasárnapi ordójában). Az említetteket kivéve erről ismerhető föl a mai Német-, Lengyel-, Cseh- és Magyarország, Skandinávia és a Baltikum euchológiai anyaga. A *Mundi conditor*-t prexként használó úzusok a PRG anyagából merítenek,

de azt szabadabban variálják és egészítik ki: így a könyörgések sorrendje, a prexhez és egymáshoz képest való elrendezése, száma, egyik vagy másik csoportjuk előnyben részesítése, illetve kihagyása is eltérő mintákat követ, de messzeemenően jellemző az úzusra. Az imaanyag elemzése ezért alkalmas arra, hogy fényt derítsen egy-egy germán úzus közelebbi vagy távolabbi rokonságára. Amilyen egységes fő ismerveit tekintve a Rajnától keletre eső liturgikus táj, olyan sokszínű, ha ebből a perspektívából szemléljük.

c) A PRG-n kívüli imaanyag

A PRG tizenkilenc euchologikus tételén kívüli könyörgések elemzése különösen nehéz feladat. Több mint negyven ilyen könyörgéssel találkoztunk eddig, de jelentőségük közel sem egyforma. Amint az énektételeknél, úgy itt is el lehet különíteni az általánosabb tételeket a sajátosabbaktól, a gyakrabban előfordulókat a ritkábbaktól, a helyi jellegűeket a tájjellegűektől vagy a tájjellegűeket a közkincshez tartozóktól.

Tematikailag a könyörgések közt vannak sajátosan virágvasárnapi szövegek, és vannak olyanok, amelyek egy, hasonló liturgikus mozzanatoknál más-
kor is használt készletből merítenek. Ez utóbbiak az Asperges-könyörgések, a stációköszöntő könyörgések, az invokációs könyörgések (amelyekben a celebráns Istent általában hívja segítségül a soron következő cselekményhez) és a processziót lezáró, belépés előtt vagy után mondott könyörgések. E tételek a vasárnapi nagymise előtt, a processzióknak a stációra való megérkezésekor és a főtemplomba való visszaérkezésekor, illetve szentségi-szentelményi liturgiák kezdetén más összefüggésben is előfordulnak.

Információértékük korlátozott, de ha egy jól körülírható forráscsoportban találhatók meg, az jele lehet a vonatkozó úzusok közelebbi kapcsolatának. A virágvasárnapi rítussornak nem szerves részei, de szerves részei az illető úzus Aspergesének és processziós rendjének. Ugyanakkor ezek a könyörgések is elindulhatnak a properizáció útján. Ilyenkor a hagyományos funkciót virágvasárnap vagy a virágvasárnapot magába foglaló időszakok egyikében saját tétel tölti be. Az alábbi orációk között tehát vannak szinte semmitmondóan általános, általános, de csak egy szűkebb forráscsoportra jellemző, végül pedig kifejezetten úzusmeghatározó könyörgések (az áttekinthetőség kedvéért a visszatérő formulákat rövidítem):

TÉTELKEZDET	FUNKCIÓ	ÚZUSOK
Or. <i>Actiones nostras</i>	invokáció, „kollektá”	Rouen
Or. <i>Adiuva [qs] Dne fragilitatem</i>	belépés	Liège, premontreiek
	ágak kiosztása	Brünn
	stációköszöntés	Passau, Esztergom, pálosok
Or. <i>Aufer a nobis</i>	belépés	Liège
Or. <i>Benedic Dne domum</i>	Asperges	Metz
Or. <i>Concede nos</i>	belépés (máriás)	York (monasztikus)
Or. <i>Da qs ... in tot adversis</i>	hódolat	Paderborn

TÉTELKEZDET	FUNKCIÓ	ÚZUSOK
Or. <i>Ds cuius Filius non rapinam</i>	belépés	Prága, Olmütz
Or. <i>Ds qui nos redemptionis nostrae</i>	ágak kiosztása	Seu d'Urgell
Or. <i>Ds qui nos regenerando</i>	belépés	Plock, Boroszló
Or. <i>Ecclesiae tuae qs Dne</i>	invokáció, „kollektá”	Padova
Or. <i>Exaudi nos ... ut quod nostro</i>	invokáció	Regensburg
Or. <i>Exaudi nos Dne s-e Pater</i>	Asperges	Mallorca, Segovia, Valencia, Barcelona, AER 4. (Tours?)
Or. <i>Famulorum tuorum</i>	belépés (máriás)	Párizs, Chartres
Or. <i>Gratiam tuam</i>	stációköszöntés (máriás) belépés (máriás)	Esztergom (XI. sz.), pálosok
Or. <i>Omnium s-orum</i>	belépés (mindenszentek)	Trier, Prága (XII. sz.)
Or. <i>Ops ... aedificator et custos</i>	belépés	York (monasztikus)
Or. <i>Ops ... [beata] passione</i>	belépés	Vic, Mallorca, Barcelona, Aosta
Or. <i>Ops ... humano generi</i>	ágak kiosztása	Esztergom, pálosok, Boroszló, Halle
Or. <i>Ops ... vitam humani generis</i>	belépés	Prága (XII. sz.)
Or. <i>Praesta ... per huius creaturae</i>	belépés (= misekollektá)	York, Hereford, Salisbury, dominikánusok, kármeliták
Or. <i>Respice Dne familiam tuam</i>	hódolat	premontreiek
Or. <i>Sancta Maria mater Dni nostri</i>	belépés	Naumburg, Minden, Utrecht
Or. <i>S-i Spiritus</i>	Asperges	Salzburg, Passau, Magdeburg, Agenda communis, pálosok
Or. <i>Tribue ... indulgentiam</i>	invokáció, „kollektá”	Konstanz
Or. <i>Via sanctorum</i>	belépés	Plock
		St. Emmeramm (Regensburg)
		Augsburg, Halle
		Esztergom, pálosok, Prága, St. Arnulph (Metz)

A szertartás elején használt könyörgések többsége „közhelyes” választás: olyan invokációs könyörgés, amely időszaktól függetlenül egész Európában megjelenhet paraliturgikus összefüggésben vagy bármely szentségi-szentelvényi tevékenység előtti nekifoházkodásként. Ahol van kidolgozott igeliturgia, ott az invokációs könyörgés az olvasmányok előtt szólal meg, így a szárazmise kollektájának szerepét is betölti. Ezek az invokációs könyörgések meglehetősen helyi jellegűek. Bár közismert készletből válogatnak, az asszignáció szinte mindig egyedi: csak Augsburg és Halle (Merseburg) gyakorlata egyezik, és itt sem kell föltétlenül közvetlen kapcsolatra gondolnunk. E tételek tehát jellemzők ugyan az úzusra, de annak legsajátabb rétegéhez tartoznak, tájak vagy úzuscsaládok azonosítására kevésbé alkalmasok.

Ide vonhatók az Asperges-könyörgések is, amelyek mindenütt azonosak az e funkcióban az egész év vagy annak megfelelő időszaka során mondott orációval. Ezek már nagyobb hagyománycsoportokat jelölnek ki: a *Praesta ... per huius creaturae* csupa germán, az *Exaudi nos* csupa ibér vagy azzal rokon gall úzusban jelenik meg. Metz és a regensburgi Szent Emmeramm-apátság gyakorlata itt ugyan elszigeteltnek tűnik, de szinte biztosan számos rokonukat si-

kerülne fölfedezni, ha a virágvasárnapi ordókon túl is kutatnánk a szentelt-vízhintés rendjét. Az *Exaudi nos* például a kuriális úzusnak is állandó szövege ebben a szerepben: hogy kimutatásunk csak az iberoprovenszál tájon jelzi, az inkább annak jele, hogy ott tartották fontosnak incipittel hivatkozni rá a virágvasárnapi rubrikákban.

A szentelést megelőző imáknál sajátabbak a szentelés utániak. Alapvetően a belépés mozzanatához kapcsolódnak, ritkábban az ágak kiosztásához vagy a hódolathoz. A stációköszöntő imák analóg jelenségek a belépésekkel, hiszen ugyanabban a helyzetben szólnak meg — attól eltekintve, hogy az előbbieknél a stációs templomról, és nem a főtemplomról van szó. A belépési imák egy része az Asperges-imákhoz hasonló: a vasárnapi processziók során, a kapun való belépés előtt mondják őket egy azonosítható tájon belül. Ezek közé tartozik például a magyar-cseh *Via sanctorum* vagy a katalán *Ops ... aedificator et custos*.

A belépési imák azonban többszöröződhetnek, ha a processzió külön stációt tart a belépés egyes szakaszain (város, templom, kórus, szentély), és ilyenkor több, azonos szerepű orációra van szükség. A belépési stáció hangsúlyossá válása kedvező környezet a properizációnak is. Ezen a ponton már gyakran jelenik meg kimondottan virágvasárnapi szöveg, például az ősi római misekollekta elővételezése (*Ops ... humano generi*), de létezik erre az alkalomra írt, rendkívüli terjedelmű ima is, amilyen a Prágából és Olmützből ismert *Deus cuius Filius non rapinam* kezdetű. E könyörgések közül azok érdemelnek figyelmet, amelyek két vagy több úzusban kimutathatók. Elterjedtség szempontjából átmenetet képeznek a teljesen lokális invokációk és a tájjellegű Asperges-könyörgések között, így igen alkalmasak szűkebb úzuscsaládok azonosítására. Az *Adiuva quaesumus Domine fragilitatem* például újabb jele a pre-montrei és a németalföldi úzusok közeli kapcsolatának, míg az imént hivatkozott *Deus cuius Filius non rapinam* cseh-morva, a *Deus qui nos regenerando* lengyel-sziléziai, az *Ops ... vitam humani generis* északnémet (szász) jellegzetességnek bizonyul.

Más természetűek a szentelési imák. Mivel itt a PRG anyagának dominanciája összeurópai szinten érvényes, az eltérések vagy a PRG-től független, esetleg annál még ősbibb gyakorlat emlékei, vagy ahhoz képest utólagos, szándékosan „szeparatista” újítások. Mindkét jelenség kiváltképp alkalmas tájak és úzuscsaládok jellemzésére.

TÉTELKEZDET

Or. *Alme Pater ops rerum omnium*
 Or. *Audivimus maiestati tuae*
 Or. *Benedic ... quas creare*
 Or. *Bone Redemptor*
 Or. *Domine ... ex arboreis virgultis*
 Or. *Domine Deus qui per os prophetarum*
 Or. *Domine Iesu Christe qui ante mundi principium*
 Or. *Deus humanae fragilitatis praesidium*

ÚZUSOK

Toledo
 Narbonne
 Troyes
 Salamanca, Braga — gallikán
 York — angolszász
 Vic, Mallorca
 Orense, Palencia, Toledo,
 Tours, Narbonne (mint prex)
 Párizs, Angers, Évreux, Fécamp

Or. <i>Deus qui Ierusalem veniens</i>	Canterbury, Clones (ír monasztikus), Troyes
Or. <i>Deus qui nobis ... formam humilitatis</i>	Prága (XIII. sz.)
Or. <i>Deus qui pro salute nostra ... in hunc mundum</i>	Krakkó, Olmütz, Brünn (hódolat)
Or. <i>Deus qui temporibus Noe</i>	London, Canterbury — angolszász
Or. <i>Deus qui Unigenito Filio tuo Ierosolymam</i>	Clones (ír monasztikus)
Or. <i>Haec Domine festa recoluntur</i>	Narbonne, Arles, Aix-en-Provence, Seu d'Urgell, Valencia, Zaragoza, Palencia, Braga, Salamanca, Avila — gallikán Freising, Krakkó, Plock
Or. <i>Ops ... benedicere dignare</i>	Berry
Or. <i>Ops ... benedicere digneris hos flores</i>	Prága (XIII. sz.)
Or. <i>Ops ... conditor rex</i>	Párizs
Or. <i>Ops ... ut sicut olim Hebraeorum</i>	

A gondosabb filológiai elemzés egyik-másik tételről talán még kimutathatja, hogy valamely ismert, talán a PRG-ben is megtalálható könyörgés variánsa. A vitathatatlanul egyedi tételek azonban jellemzően három területről származnak:

Ismét feltűnő egyrészt az iberoprovenszál táj egységessége, illetve kapcsolata a gallikán anyaggal. Valószínű, hogy a tours-i úzussal való, visszatérő egyezések Tours-nak más francia hagyományokhoz képest hagyományőrző, gallikán elemeket konzerváló magatartásából vezethetők le. Itt, valamint a dél-francia, illetve hispán egyházakban zárványszerűen őrződhetett meg egy, a PRG-től független vagy annál akár korábbi gall (esetleg vizigót) örökség. Biztosan ez a helyzet azokkal a könyörgésekkel, amelyeket már a Bobbioi misszáléban megtaláltunk, és valószínűleg a *Domine Iesu Christe qui ante mundi principium* is archaikus szöveg. Erre utal, hogy a mesterségesen felújított toledói úzuson kívül olyan hispán egyházak ismerik, amelyek sosem kerültek mór fennhatóság alá, hogy a XI. századi narbonne-i graduále prexként tünteti ki, és hogy a mindezekről távoli Toursban is használták. Nem kizárt, hogy a katalán-mallorcai *Domine Deus qui per os prophetarum* is ennek egy változata: otthona, Vic szintén a móroktól megkímélt, nagy hagyományú északi püspökségek egyike.

Párhuzamos azoknak a brit úzusokból ismert könyörgéseknek a helyzete, amelyek már a normann hódítást megelőző forrásokban is fennmaradtak. Az anglonormann és észak-francia úzusoknak a PRG-től különböző anyagai azonban többnyire nem ilyenek: inkább lokális jellegűek, vagy minden különösebb területi és intézményi összefonódás nélkül bukkannak fel a tágabb térségben. Mind ezek, mind a csak egy-egy forrásban szereplő könyörgések azt tanúsítják, hogy az euchológia a brit és francia hagyományokban viszonylag képlekeny. Új tételek alkotása, kölcsönzése mindennapos jelenség lehetett — az úzus meghatározó jegyeinek sérelme nélkül. Ezt bizonyítja, hogy ugyanazon úzus forrásai még egymástól is eltérhetnek az orációanyag válogatásában. Párizsból például négy, Troyes-ből két szerkönyvet dolgoztunk föl: mindegyikük első vagy második helyen tartalmazza a PRG legnépszerűbb imáját, a *Deus cuius Filius*-t, és egy kivételével közlik a *Deus qui dispersa*-t is, de a további könyörgé-

sek száma és kiválasztása egészen esetleges. E nyugat-európai területek oráció-anyaga tehát egyfelől túl általános, másfelől viszont túl lokális ahhoz, hogy érdemi következtetésekre használhatnánk.

Végül a harmadik, a PRG-hez képest némi önállóságot tanúsító terület a cseh-lengyel térség. Negatív adatként szembeszökő, hogy táblázatunkban egyetlen német-római úzus sem szerepel Freising kivételével. Mint még visszatérünk rá, ez az ősi püspökség Regensburggal együtt igyekszik megkülönböztetni liturgiáját a többi bajor egyháztól, Regensburg és a keleti határőrvidék kapcsolatára pedig már a zakariási szentleckék (*Exsulta satis*, illetve *Lauda et laetare*) tárgyalásakor fölfigyeltünk. Az adatok részlegeseek, felelős következtetés egyelőre nem vonható le belőlük, az viszont bizonyos, hogy a germán tájhoz tartozó cseh- és lengyelországi úzusok részéről szándékos, önállóságukat hangsúlyozó eljárás a PRG imaanyagának jelképes mértékű kibővítése. A bővítmények közül legalábbis az *Ops ... benedicere dignare* a lengyel úzusok maradandó és széles körben használt tételévé vált.

A könyörgések áttekintésével befejeztük a virágvasárnap tételkészletének bemutatását. Jóllehet csak az általánosan vagy legalább nagy területen ismert tételek bemutatását tűztük magunk elé, a fejezetek végén célszerűnek látszott számot adni a „maradékról”. A helyi vagy regionális anyag vázlatos értékelése során akaratlanul is elővételeznünk kellett a liturgikus tájak, majd az azokon belüli úzuscsaládok fogalmát, sőt elmosódva bár, de határvonalaik is kezdtek kirajzolódni. Mielőtt élesebbé tennénk őket, hadd foglaljuk össze és rendszerezzük a liturgikus tájakról eddig nyert tapasztalatokat!

(Folytatjuk)